

Universiteit
Leiden
The Netherlands

‘Overvallen door storm en vloed’: De Luchtstrijdkrachten en de Watersnoodramp van 1953

Scheltema, Brigitte

Citation

Scheltema, B. (2022). *‘Overvallen door storm en vloed’: De Luchtstrijdkrachten en de Watersnoodramp van 1953*.

Version: Not Applicable (or Unknown)

License: [License to inclusion and publication of a Bachelor or Master thesis in the Leiden University Student Repository](#)

Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/3448572>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

‘Overvallen door storm en vloed’

De Luchtstrijdkrachten en de Watersnoodramp van 1953

MA History Scriptie Politics, Culture and National Identities, 1789-present

Door B.A.M Scheltema

S1936670

Wielrenner 6

5146 EN Waalwijk

Faculteit geesteswetenschappen, Universiteit Leiden

Examinator: Dr. D. Bos

Tweede examinator: Dr. B.E. van der Boom

30 juni 2022

16.883 woorden

20 EC

Foto's voorblad:

Luchtfoto's van het getroffen gebied 1953. Collectie Luchtfotonegatieven Marine Luchtvaartdienst (Nederlands Instituut voor Militaire Historie).

Inhoud

Inleiding	3
De Luchtstrijdkrachten en operatie WANO	11
De eerste dagen	12
Andere taken van de Luchtstrijdkrachten	13
De militaire hulp gaat door	16
16 februari: de militaire hulp komt ten einde	20
Operatie WANO & de publieke opinie	22
Operatie WANO gaat van start: reacties in de pers	22
De mening over operatie WANO gedurende de operatie	28
Publieke opinie over de beëindiging van WANO	31
De Koninklijke Luchtmacht & de Nederlandse maatschappij na 1953	37
Voortzetting van de traditie van de Watersnoodramp	38
De Koninklijke Luchtmacht in een antimilitaristisch klimaat	39
Werken aan het <i>public image</i> van de KLu.....	45
Conclusie	51
Bibliografie.....	54
Archiefmateriaal	54
Beeldmateriaal	54
Dagbladen	54
Gepubliceerde bronnen	55
Literatuur	57

Inleiding

*'Landgenoten, die door de ramp getroffen zijn en gij redders en helpers in de ruimste zin, wij staan allen vol ontzag tegenover het grote leed, dat ons gehele volk trof toen een deel daarvan een week geleden werd overvallen door storm en vloed (...)'*¹

Met deze woorden begon Koningin Juliana op 8 februari 1953 haar radiotoespraak. Een week eerder, in de nacht van 31 januari op 1 februari, had zich een ramp voltrokken die zijn weerga niet kende. Op de Noordzee was een noordwesterstorm met orkaankracht ontstaan die in de richting van het Kanaal bewoog. Deze storm werd een dodelijke combinatie met het springtij. In de nacht van 1 februari bereikte de zware storm Nederland en zorgde in West-Nederland voor een grote ravage. In Zeeland, West-Brabant en Noord- en Zuid-Holland braken dijken door, waardoor het water vrij spel kreeg in de achtergelegen gebieden. Grote delen van bijvoorbeeld Schouwen-Duiveland en Goeree-Overflakkee overstroomden. Ook in Zuid-Holland en West-Brabant overstroomden gebieden. Boerderijen en huizen kwamen onder water te staan en talloze mensen en dieren kwamen om het leven. Daarnaast raakten ongeveer 100.000 mensen dakloos omdat hun woning verwoest werd door het opkomende water.²

De Watersnoodramp kende zijn weerga niet. Niet alleen de personele en infrastructurele schade was groot, maar ook de schade aan de Nederlandse economie was immens. Land- en tuinbouw waren ontwricht; landbouwgrond was verzilt door het zoute water en kassen hadden zware stormschade. In eerste instantie was het speerpunt van de hulp niet de grote economische gevolgen van de ramp, maar de directe hulp die nodig was in de getroffen gebieden. Mensen moesten geëvacueerd worden en naar andere gebieden moesten voedsel, water en andere eerste levensbehoeften worden gebracht. Deze hulp verliep aanvankelijk uiterst moeizaam. Hulpacties werden al snel opgezet in de omringende gebieden, maar het was niet duidelijk waar de nood het hoogst was. Men wist niet waar en hoe aan te vangen met hulp. Uiteindelijk kwamen er militaire en civiele projecten op gang, in het begin voor evacuatie en later voor meer uitgebreide hulp.³ *Het Vaderland* beschreef op 1 februari hoe het Nederlandse defensieapparaat werd ingezet en hoe particulieren kleinschalige hulp opzetten in de getroffen gebieden. 'Doch nadat men enigszins een denkbeeld gekregen had van de catastrofe, pakte men aan. Het gehele militaire apparaat kwam in werking, allerhande

¹ Toespraak Koningin Juliana, 8 februari 1953. Deze toespraak is te raadplegen via <https://watersnoodmuseum.nl/kennisbank/toespraak-koningin-juliana/>.

² Dag van Toen, <https://www.dagvantoen.nl/natuurramp-van-ongekende-omvang-treft-holland-zeeland-en-brabant/> (geraadpleegd 21 maart 2022).

³ Instituut voor sociaal onderzoek van het Nederlandse volk Amsterdam, *Studies in Holland flood disaster 1953* (Amsterdam 1955) 73-74.

hulpcolonne's werden georganiseerd, inzamelingen gehouden, niet alleen van goederen maar ook van geld.⁴ Toen na enkele dagen de situatie bekend was, kon er meer gerichte hulp worden geboden. Mensen die nog niet geëvacueerd waren, werden naar een veilig heenkomen gebracht. Daarnaast werd er aangevangen met de eerste herstelwerkzaamheden; zandzakken werden bijvoorbeeld geplaatst om de doorgebroken dijken te dichten, maar ook dood vee werd opgeruimd. In de weken en maanden daarna kon de echte wederopbouw beginnen. Boerderijen en huizen werden herbouwd en akkerland werd ontzilt.⁵ Op landelijk niveau werden er ook plannen uitgevoerd om te voorkomen dat er nog een watersnood zou plaatsvinden. Tegenwoordig kennen wij deze plannen als de deltawerken. Dijken werden systematisch verhoogd en verstevigd en daarnaast werden belangrijke plaatsen voorzien van dammen die bij te hoog water gesloten konden worden. De Brouwersdam en de Oosterscheldekering zijn onderdeel van de deltawerken.⁶

Voor de eerste hulp na de watersnood werden alle krijgsmachtonderdelen, Landmacht, Marine en Luchtstrijdkrachten, ingezet. Militairen van de Koninklijke Landmacht (KL) trokken de getroffen gebieden in om lokaal hulp te bieden. De Koninklijke Marine (KM) had al een jaar eerder een plan op de plank liggen in het geval van een grootschalige dijkdoorbraak; in 1953 bleek dit plan, OBA nr. 170, nodig te zijn in het westen van Nederland.⁷ De eenheden van de KL en KM werden in hun werkzaamheden op de grond en op het water ondersteund door geallieerde militaire eenheden.⁸ Ook vanuit de lucht kwam er hulp. Sinds begin 1953 waren de Luchtstrijdkrachten (LSK) een zelfstandig krijgsmachtonderdeel geworden; de watersnood zou voor hen de eerste inzet worden als zelfstandig onderdeel. De LSK zou vanaf 1 februari bijdragen aan de hulpverlening. Daardoor zou de Watersnoodramp de eerste ramp worden in de Nederlandse geschiedenis waar men door middel van vliegtuigen en helikopters de omvang van de ramp vanuit de lucht kon inschatten. De lucht bood namelijk een ander perspectief en unieke kansen op het gebied van hulpverlening. Tegelijkertijd bood de watersnood ook kansen voor de LSK om zich in vredetijd ook relevant te houden. De relevantie in zowel vredes- als oorlogstijd werd in maart

⁴ 'Getroffen, maar herrijzend land', *Het Vaderland* (1 februari 1953).

⁵ K. Slager, *De ramp. Een reconstructie van de watersnood van 1953* (Amsterdam 2003) 433, 532-534.

⁶ U. Rosenthal, G.E.M. Saeijs, *Getuige de ramp. De watersnood 1953 in crisisperspectief* (Den Haag 2003) 92-93.

⁷ A.P. van Vliet, W.J.J. Geneste, *Operatie Noach. De hulpverlening door de Koninklijke Marine en de Watersnoodramp van 1953* (Den Haag 2003) 18-19.

⁸ M. van Alphen, A.M.C. van Dissel, A.P van Vliet red., *Kroniek der zeemacht. Gedenkwaardige gebeurtenissen uit vijf eeuwen Nederlandse marinegeschiedenis* (Amsterdam 2013) 52-53.

1953 beloond met een koninklijk predicaat; de LSK zou de Koninklijke Luchtmacht (KLu) gaan heten.⁹

De Watersnoodramp heeft sinds 1953 een belangrijke plaats gekregen in de Nederlandse geschiedschrijving. Als de grootste ramp die Nederland kende na de Tweede Wereldoorlog droeg de watersnood van 1953 bij aan de Nederlandse identiteitsvorming. Het idee van de deltawerken, een plan van miljarden gulden, laat ook zien hoe belangrijk de ramp was voor de strijd tegen het water in Nederland. Daarbij werd de ramp opgenomen in de historische canon van Zeeland en maakte het deel uit van de historische canon van Nederland, die in 2020 vernieuwd werd. Beide canons bespraken gebeurtenissen die vormend zijn geweest voor de Nederlandse en Zeeuwse samenleving die wij nu kennen.¹⁰ Ook in de historiografie over Nederland is er een belangrijke plaats voor de watersnood van 1953. Dit laten Jan Bank, Geert Mak, Gijsbert van Es, Piet de Rooy en René van Stipriaan zien in *Verleden van Nederland. Een nieuwe geschiedenis*.¹¹ In dit publiëksboek besteedden zij relatief veel aandacht aan de ramp van 1953 en de gevolgen voor het moderne Nederland. Specifiek over de strijd tegen het water schreef Lotte Jensen. Zij publiceerde in 2018 *Wij tegen het water. Een eeuwenoude strijd* waarin zij uitgebreid historische watersnoden bespreekt: zo analyseert zij uitgebreid de ramp van 1953 in een bredere context van de geschiedenis van Nederland.¹²

Naast de rol van de watersnood in monografieën over de geschiedenis van Nederland zijn er sinds 1953 ook specifieke werken uitgekomen over de watersnood. In de historiografie zijn er een aantal opvallende zaken te bespeuren. Zo is er recentelijk veel aandacht voor herinneringen aan de watersnoodramp ontstaan; deze worden opgetekend door overlevenden zelf of door historici, zoals Selma Leyersdorff en haar boek *Het water en de Herinnering*.¹³ Leyersdorff maakte voor haar wetenschappelijk onderzoek veelvuldig gebruik van *oral history* en herinneringen aan de ramp. Ook Kees Slager maakt in *De ramp. Een reconstructie van de watersnood van 1953* veelvuldig gebruik van herinneringen voor zijn onderzoek.

Daarnaast schreef Jack van der Male over zijn ervaringen tijdens de watersnood in *Mijn boekentas*.¹⁴ Van der Male werd geboren in Nieuw Vossemeer en maakte daar de ramp

⁹ Koninklijke Luchtmacht, <https://www.defensie.nl/organisatie/luchtmacht/geschiedenis> (geraadpleegd 10 april 2022).

A.P. de Jong, *Vlucht door de tijd. 75 jaar Nederlandse Luchtvaart* (Den Haag 1988) 146.

¹⁰ F. van Oostrom, *De canon van Nederland. De vijftig vensters voor kinderen. Van Pluk tot Willem van Oranje* (Amsterdam 2009) 101-102.

¹¹ J. Bank, G. Mak, G. van Es e.a., *Verleden van Nederland. Een nieuwe geschiedenis* (Amsterdam 2008).

¹² L. Jensen, *Wij tegen het water. Een eeuwenoude strijd* (Nijmegen 2018).

¹³ S. Leyersdorff, *Het water en de Herinnering. De Zeeuwse Watersnoodramp 1953-1993* (Amsterdam 1993).

¹⁴ J. van der Male, *Mijn boekentas. Een verslag van de Watersnood 1953* (Assen 2003).

mee. De angst en onwetendheid waar veel slachtoffers mee te maken kregen tijdens de watersnood beschreef hij in groot detail. Meer recentelijk verzamelde Willem van der Ham herinneringen aan de watersnood in *Ooggetuigen van de watersnood 1953*.¹⁵ Hij maakte hiervoor gebruik van nooit eerder gepubliceerde ooggetuigenverslagen. Zo beschreef hij het verloop van de ramp op het zwaar getroffen eiland Goeree-Overflakkee en de ervaringen in het crisiscentrum dat werd opgericht om alle hulpacties te coördineren.

Een andere opvallende richting in de historiografie is het zoeken naar de oorzaken van de watersnood en wie de schuldige was. Dit gebeurde vooral in de jaren na de ramp. Een bekend misconception was dat de deltawerken pas na de watersnood van 1953 werden gebouwd, maar de Nederlandse was tijdens het interbellum al bezig met de aanleg van enkele deltawerken. Echter door bezuinigingen werden deze dijken niet altijd even goed onderhouden en zodoende werd in 1953 de ramp zo omvangrijk. Deze bezuinigingen worden in het boek van Kees Slager dan ook aangewezen als de voornaamste oorzaak van de watersnood. Slager gebruikte dus niet alleen herinneringen, maar probeerde ook de oorzaak van de ramp aan te wijzen door middel van de herinneringen.¹⁶ Nederlandse dijken waren in de jaren voorafgaand aan 1953 niet goed onderhouden en daardoor niet berekend op storm. Ook direct na de ramp hield de vraag naar de oorzaak van watersnood de gemoederen bezig. In 1955, dus enkele jaren na de ramp, werden vier delen gepubliceerd over verschillende aspecten van de watersnood, getiteld *Studies in Holland flood disaster 1953*.¹⁷ Zo werden er verschillende mogelijk oorzaken onderzocht, maar werd er in dit onderzoek ook gekeken hoe deze ramp zo snel zo ernstig had kunnen worden. Het duurde namelijk lang voordat grootschalige hulpverlening op gang kwam. Ook meer recentelijk zijn Nederlandse waterwerken en daarmee ook de vraag naar de oorzaak van de watersnood van 1953 het onderwerp van onderzoek. In *Het hoofd boven water. Tweehonderd jaar investeren in waterwerken* bespreken de auteurs uitgebreid de oorzaken en gevolgen van de watersnood.¹⁸ Hierbij lag de nadruk op de gevolgen voor het Nederlandse beleid in de decennia daarna. Ook de geografische focus is opvallend te noemen. De Zeeuwse eilanden werden zonder twijfel het hardst geraakt en kenden ook de meeste slachtoffers. Echter was er ook veel schade en vielen er slachtoffers in andere delen van Nederland. Langs de Noordzeekust en in Zuid-

¹⁵ W. van der Ham, *Ooggetuigen van de watersnood 1953* (Amsterdam 2018).

¹⁶ Slager, *De ramp*.

¹⁷ Instituut voor sociaal onderzoek van het Nederlandse volk Amsterdam, *Studies in Holland flood disaster 1953* (Amsterdam 1955).

¹⁸ L. van der Geest, M. Berkhof, M. Meijer, *Het hoofd boven water. Tweehonderd jaar investeren in waterwerken* (Utrecht 2008).

Holland richtte het water veel schade aan. Maar ook West-Brabant werd zwaar getroffen. In dorpen en steden als Fijnaart, Steenberg, Halsteren en Klundert vielen vele dodelijke slachtoffers en werden mensen dakloos. In de historiografie ligt de focus echter op Zeeland als het over de watersnood van 1953 gaat. Zo beschrijft *De ramp. Een reconstructie van de watersnood van 1953* in passages het verloop in West-Brabant, maar blijft de focus nog steeds op de Zeeuwse eilanden liggen. Voor werken over West-Brabant en Zuid-Holland moet men naar minder wetenschappelijke publicaties kijken. Meerdere heemkundekringen in de regio's schreven over de ramp in diverse steden of dorpen. Een goed voorbeeld hiervan is *Stormvloed Fijnaart en Heijningen* van Heemkundige kring Fijnaart en Heijningen. Ook de uitgave van stichting Streekhistorie Voorne-Putten en Rozenburg over de Koninklijke Marechaussee op de Zuid-Hollandse eilanden past in de lokale aandacht voor de Watersnood. Ondanks dat deze publicaties niet wetenschappelijk zijn, zijn het toch bruikbare documenten. Veelal maken deze werken gebruik van uniek archiefmateriaal, dat niet voor openbaar gebruik is. In combinatie met ander materiaal en wetenschappelijke literatuur, zijn dit soort werken goed bruikbaar.

Ten slotte kende de watersnood een belangrijke plaats in de historiografie over de Koninklijke Luchtmacht. Zoals eerder besproken was de Watersnoodramp de eerste grootschalige inzet voor de net zelfstandige LSK. Zo beschrijft ook Kolonel de Jong in *Vlucht door de tijd. 75 jaar Nederlandse Luchtvaart*.¹⁹ De Jong beschrijft de geschiedenis van de luchtmacht en kent daarbij een belangrijke plaats toe aan de watersnoodramp. Van 1913 tot 1953 was het luchtwapen in Nederland onderdeel geweest van de Landmacht. De Luchtvaartafdeeling was tot de Tweede Wereldoorlog van marginaal belang binnen de Nederlandse Krijgsmacht. In de Eerste Wereldoorlog waren er weinig vliegtuigen voorhanden en in de jaren twintig en dertig van de vorige eeuw werd er weinig geïnvesteerd en geïnvesteed in de Luchtvaartafdeeling.²⁰ Tijdens en na de Tweede Wereldoorlog bleek dat een luchtwapen beslissend kon zijn, en werd er in Nederland een luchtmacht opgezet naar Brits voorbeeld. Vliegtuigen werden gekocht door middel van samenwerkingen met de Verenigde Staten en Groot-Brittannië. Een voorbeeld daarvan was de Gloster Meteor F Mk.4.²¹ In 1953 werden deze ontwikkelingen gevolgd door een verzelfstandiging; de Luchtvaartafdeeling werd de Luchtstrijdkrachten, ook wel Luchtmacht genoemd. Ook recentelijk zien historici de inzet tijdens de watersnoodramp in 1953 als een sleutelmoment in

¹⁹ de Jong, *Vlucht door tijd*.

²⁰ Ibidem 46-49.

²¹ Nationaal Militair Museum, <https://collectie.nmm.nl/nl/collectie/detail/470793/> (geraadpleegd 18 februari 2022).

de geschiedenis van de Koninklijke Luchtmacht. *Kroniek van de Koninklijke Luchtmacht* is hier een voorbeeld van.²²

Net zoals de andere krijgsmachtonderdelen had de Koninklijke Luchtmacht drie kerntaken: bescherming van het eigen grondgebied en dat van bondgenoten, bevorderen internationale rechtsorde en bijstand bij rampen. De kerntaken werden in 1999 voor het eerst beschreven in de *Defensie Doctrine*, maar al decennia eerder lagen deze kerntaken ten grondslag aan de operaties van de Nederlandse krijgsmacht. Zo werden in 1999 de kerntaken gebaseerd op artikel 97 van de Nederlandse Grondwet. Reguliere militaire taken werden via de grondwet geregeld, maar ook hulp bij humanitaire rampen, zoals de Watersnoodramp in 1953, waren mogelijk door de grondwet.²³ Tegenwoordig is er ook nog steeds veel sprake van militaire bijstand bij rampen in crises. Zo hielp de Nederlandse krijgsmacht na de watersnood in Limburg in de zomer van 2021. Hier hielp defensie door dijken door middel van zandzakken op te hogen en mensen te evacueren.²⁴ Daarnaast heeft defensie veelvuldig bijgedragen bij de bestrijding van natuurbranden, zoals in Deurne en Schoorl enkele jaren geleden.²⁵ Ook in het buitenland draagt defensie al decennialang bij aan hulpacties bij rampen en crises. In de jaren zestig hielp defensie bij wateroverlast in Frankrijk en West-Duitsland.²⁶ In de decennia daarna werd de capaciteit van de krijgsmacht veelvuldig ingezet in het buitenland bij aardbevingen, zoals in Afghanistan, branden, zoals recentelijk in Albanië, en andere rampen, zoals de hulp aan Haïti.²⁷ In deze lange lijn van nationale en internationale inzet bij rampen past ook de Watersnood van 1953. Vanaf de jaren zestig werd gedocumenteerd over de inzet van defensie. De Watersnood werd echter niet benoemd in deze verslagen en werken. Daarom is het interessant om te kijken hoe de watersnoodramp van 1953 bijgedragen heeft aan de beeldvorming over de Koninklijke Luchtmacht vanaf 1953 tot het heden. De vraag die ik hierbij wil gaan beantwoorden is welke rol de militaire inzet bij de

²² R. Koedijk, J. Janssen red., *Kroniek van de Koninklijke Luchtmacht* (Den Haag 2019).

²³ De Nederlandse Grondwet, https://www.denederlandsegrondwet.nl/id/via0fzbuo6zv/artikel_97_krijgsmacht (geraadpleegd 13 december 2021).

²⁴ 'Defensie beëindigt militaire inzet in door overstromingen geteisterd Limburg', *NU.nl* (19 juli 2021).

²⁵ 'Defensiehelikopter ingezet tegen bosbrand', *Trouw* (28 augustus 2009).

¹ 'Zeer grote bosbrand in Deurnsche Peel, woonzorgcentrum ontruimd', *De Gelderlander* (20 april 2020).

²⁶ *Watersnood in midden Frankrijk* (Den Haag 2021). Dit document is te raadplegen via <https://www.defensie.nl/onderwerpen/historische-missies/missie-overzicht/1960/watersnood-in-midden-frankrijk>.

Stormvloed in Hamburg (Den Haag 2021). Dit document is te raadplegen via <https://www.defensie.nl/onderwerpen/historische-missies/missie-overzicht/1962/stormvloed-in-hamburg>.

²⁷ Defensie, <https://www.defensie.nl/onderwerpen/historische-missies/missie-overzicht/2010/aardbeving-in-haiti/het-nederlandse-aandeel> (geraadpleegd 10 juni 2022).

'Nederlandse luchtmacht dooft opnieuw bosbrand Albanië', *De Telegraaf* (14 augustus 2021).

Operatie Air Quake in Afghanistan (Den Haag 2010). Dit document is te raadplegen via <https://www.defensie.nl/downloads/brochures/2010/06/02/operatie-air-quake-afghanistan>.

Watersnoodramp van 1953 heeft gespeeld bij de maatschappelijke beeldvorming over de Luchtstrijdkrachten. Om deze vraag te kunnen beantwoorden zal ik allereerst het verloop van de hulpverlening van de luchtstrijdkrachten analyseren. Vervolgens zal ik de beeldvorming over de operaties van de KLu beschouwen door middel van een persanalytisch onderzoek. In dit onderzoek zal ik het journalistieke discours analyseren naar aanleiding van belangrijke gebeurtenissen in de hulpverlening. Ten slotte wil ik beschouwen hoe het imago van de Koninklijke Luchtmacht vanaf 1953 veranderde. Sleutelmomenten zullen in dit hoofdstuk geanalyseerd worden. Op deze manier kan de Luchtmacht-hulp tijdens de watersnoodramp in een breder perspectief worden geplaatst. In mijn conclusie zal ik door middel van deze deelonderwerpen tot een antwoord op mijn onderzoeksvraag komen.

Voor het beantwoorden van deze vragen zal ik gebruik maken van zeer divers materiaal. Allereerst is er een belangrijke plaats in het onderzoek voor de archieven van de Koninklijke Luchtmacht tijdens de Watersnoodramp, zeker in het eerste hoofdstuk van mijn scriptie. Dit archief is in beheer bij het Nederlands instituut voor Militaire Historie (NIMH). Het WANO-archief, zoals het Watersnood-archief heet, bevat zeer diverse documenten. Zo bevat het onder andere de complete vluchtverslagen, verslagen van commandanten en andere operationele documenten van de operatie. Het WANO-archief geeft een goed beeld over de militaire hulp, maar kijkt vooral de militaire zijde. Over de ontvangst en civiele coördinatie wordt in de archieven niks vermeld. Om deze eenzijdigheid te overkomen, zal ik ook gebruik maken van archiefmateriaal van streekarchieven om “de andere kant van de hulp” te onderzoeken. Zo heeft het Zeeuws Archief een aantal belangrijke archieven in beheer, waaronder het provinciaal bestuur archief. Hierin is communicatie met de Provincie met andere partijen, waaronder de Luchtmacht, te vinden. Ook in het West-Brabants archief, waar de gemeentelijke archieven van West-Brabant huizen, is in archieven communicatie en verslagen over de Luchtmacht-hulp te vinden. Tevens heb ik contact gehad met de Vereniging voor Experimenteel Radio Onderzoek Nederland (VERON) over de bijdrage van radioamateurs en hun communicatie met defensie tijdens de ramp. De vereniging heeft kort na de ramp een boek gepubliceerd over de bijdrage van de radioamateurs. Ook dit boek zal ik gebruiken in mijn onderzoek. Voor het tweede hoofdstuk zal gebruik gemaakt worden van het digitale krantenarchief Delpher van de Koninklijke Bibliotheek. Deze digitaal te raadplegen krantenbank bevat de kranten uit het verleden. Om de publieke opinie te peilen, kunnen kranten met diverse achtergronden van belang zijn. Door onderzoek te doen naar hoe de belangrijkste politieke en confessionele stromingen dachten over operatie WANO, kan er een beeld geschetst worden van de algemene publieke opinie. Ook voor het derde hoofdstuk zal

Delpher gebruikt worden om de publieke opinie te duiden bij belangrijke gebeurtenissen in de geschiedenis van de Koninklijke Luchtmacht. Dankbetuigingen en kritische woorden namelijk beide gepubliceerd in de krant. Daarnaast bevat Delpher een uitermate grote collectie kranten die lokaal en nationaal uitgebracht werden, waardoor een grondig onderzoek mogelijk is. Een andere belangrijke bron voor het derde hoofdstuk zijn de diverse publicaties van het ministerie van defensie. Defensie publiceert regelmatig documentatie over de relatie tussen de krijgsmacht en de samenleving. Ook zijn de algemene doctrines van defensie van belang in dit onderzoek. Ook daarom zullen enkele defensiepublicaties ook als bron worden gebruikt. Vanzelfsprekend zal dit diverse bronmateriaal ondersteund worden door een evenzo diverse collectie van secundaire literatuur die zowel wetenschappelijk als populairwetenschappelijk is.

De Luchtstrijdkrachten en operatie WANO

*'Te ongeveer 10.00 uur op 1 februari 1953 belde de burgemeester van Zevenbergen de commandant van de Vliegbasis Gilze Rijen in zijn woonhuis op. Met het verzoek, door vliegtuigen verkenningen te doen uitvoeren [...] teneinde de omvang van de overstroming in dat gebied vast te stellen, alsmede, wat er in het algemeen aldaar gaande was.'*²⁸

In de ochtend van februari ontvingen commandanten van diverse onderdelen van de krijgsmacht, net zoals de commandant van Vliegbasis Gilze-Rijen, verzoeken om militair bijstand te leveren in de getroffen gebieden in Zuidwest-Nederland. De watersnood van de nacht ervoor had voor schrijnende situaties gezorgd. Vanuit de getroffen gebieden was het moeilijk om contact te leggen en hulp te vragen aan de buitenwereld. De eerste contacten werden gelegd door middel van provisorische radio's, zoals de flessenradio uit het Watersnoodmuseum.²⁹ Telefoon- en telegraaflijnen waren veelal niet meer bruikbaar, dus radioamateurs probeerden op andere manieren contact te leggen. Ook vanuit de regering poogde men door middel van radioamateurs contact te krijgen met de Zeeuwse eilanden. In de vroege morgen van 1 februari werden de eerste berichten gezonden naar amateurs via het noodkanaal 3700. Alleen al op de eerste dag werden meer dan 50 berichten verzonden, ondanks dat er relatief weinig amateurs in het westen van het land woonden. Enkele amateurs konden deze stroom berichten niet verwerken en er werd besloten om kanaal 3700 te centraliseren zodat ook de krijgsmacht, het Rode Kruis en de Regeringsvoorlichtingsdienst gebruik konden maken de verbinding. Na 1 februari groeide het aantal berichten gestaag. Kleine aantallen amateurs trokken naar de geïsoleerde gebieden om vanaf daar te zenden.³⁰ In de berichten spraken amateurs over dijkdoorbraken, mensen in nood, verdrinken vee, gewonden en doden.³¹

²⁸ Nederlands Instituut voor Militaire Historie, Archief operatie WANO (705), inv.nr. 5, Algemeen verslag van de vliegbasis Gilze-Rijen over de verrichtingen gedurende operatie WANO van 1 februari t/m 16 februari (1953).

²⁹ De provisorische radio gemaakt door middel van flessen is te zien in het Watersnoodmuseum te Ouwerkerk.

³⁰ Vereniging voor Expirimenteel Radio Onderzoek Nederland, *Kanaal 3700. Het aangrijpende verhaal van het nog weinig bekende werk door Nederlandse radio-amateurs verricht tijdens de rampdagen van februari 1953* (z.p. 1954) 7-10, 19.

³¹ *Ibidem* 9,21, 23, 28.

De eerste dagen

Toen men een idee kreeg van de omvang van de ramp werden alle militairen, dienstplichtig en niet-dienstplichtig, teruggeroepen van weekendverlof. In Willemstad maakte men gebruik van een omroepinstallatie om alle militairen terug te roepen.³² In de late middag van 1 februari keerden steeds meer militairen van de Luchtstrijdkrachten terug naar hun posten. Operatie WANO, WAtersNOod, kon van start gaan. Zo nam het aantal vliegers dat aanwezig was op vliegbasis Gilze-Rijen gedurende 1 februari gestaag toe. Ook de technische dienst en meteorologische dienst werden zo snel mogelijk volledig bemand. In de ochtend waren er drie vliegers en gedurende de middag kwamen er ruim twintig vliegers aan. In de zeer slechte weersomstandigheden vlogen de kapitein-vliegers van der Pol en ter Braak meerdere *sorties*, zo schreef Erwin van Loo in *100 jaar luchtvaart tussen Gilze en Rijen*. Om acht uur in de avond was vliegbasis Gilze-Rijen op volle sterkte; alle vijftig vliegers waren aanwezig.³³ Eenzelfde ontwikkeling en toename was te zien bij het complete personeelsbestand van de vliegbasis. In de ochtend was een zeer kleine groep, 17 officieren, 17 onderofficieren en 209 manschappen, aanwezig. In de middag was dit al toegenomen tot 55 officieren, 94 onderofficieren en 559 manschappen. Om elf uur in de avond was de vliegbasis voor 85 procent bemand, 139 officieren, 183 onderofficieren en 1121 manschappen waren aanwezig en inzetbaar. Op 2 februari zouden er nog een kleine honderd manschappen en onderofficieren aankomen.³⁴ Deze toename werd ook weerspiegeld in de hoeveelheid vluchten van 1 februari. In de verslagen was er vanaf het einde van de middag een toename te zien in het aantal vluchten van die dag; daarvoor werd er in verhouding minder gevlogen.³⁵ Overigens werd er voor 12.30 uur op 1 februari nog niet gevlogen vanaf Gilze-Rijen vanwege

³² A. Vermazen, *Helpt hen! Het zijn wezen! De hulpverleners na de watersnood van 1953* (Vlissingen 2005) 23-24.

K. Slager, *Watersnood. Hét beeld- en verhalenboek over de ramp* (Rotterdam 2013) 514.

³³ Nederlands Instituut voor Militaire Historie, Archief Watersnood 1953 operatie WANO (705), inv.nr. 5, algemene verslagen vliegbasis Gilze-Rijen over verrichtingen tijdens operatie WANO, overzichten gebrevetteerde vliegers.

E. van Loo, R. Sinterniklaas, A. Tjepkema e.a., *100 jaar luchtvaart tussen Gilze en Rijen. Een vliegbasis in woord en beeld* (Den Haag 2010) 83.

Nederlands Instituut voor Militaire Historie, Archief Watersnood 1953 operatie WANO (705), inv.nr. 14, Verslagen, telegrammen en overzichten van vluchtopdrachten opgesteld door de commandant van het vliegveld Gilze-Rijen, verslag verrichtingen vliegbasis Gilze-Rijen op 1, 2 en 3 februari.

³⁴ Nederlands Instituut voor Militaire Historie, Archief Watersnood 1953 operatie WANO (705), inv.nr. 14, Verslagen, telegrammen en overzichten van vluchtopdrachten opgesteld door de commandant van het vliegveld Gilze-Rijen, verslag administratieve dienst 1 tot en met 3 februari.

³⁵ Nederlands Instituut voor Militaire Historie, Archief Watersnood 1953 operatie WANO (705), inv.nr. 14, Verslagen, telegrammen en overzichten van vluchtopdrachten opgesteld door de commandant van het vliegveld Gilze-Rijen, verslag verrichtingen vliegbasis Gilze-Rijen op 1, 2 en 3 februari.

Nederlands Instituut voor Militaire Historie, Archief Watersnood 1953 operatie WANO (705), inv.nr. 5, algemene verslagen vliegbasis Gilze-Rijen over verrichtingen tijdens operatie WANO, vliegers tijdens operatie WANO.

een vliegverbod door het slechte weer. Tot half een in de middag moest gewacht worden op speciale toestemming.³⁶ In totaal werden er op 1 februari 15 vluchten, of *sorties*, gevlogen die als doel hadden de schaal van de ramp vanuit de lucht in kaart te brengen. Tijdens de verkenningsvluchten namen de vliegers de ravage waar en seinden mensen om hulp naar de vliegtuigen. '(...) vele mensen zwaaien met zakdoeken en lantaarns. (...) spoorlijn naar Goes volkomen onder water', zo beschreef een ingekomen bericht van een van de vliegers rond 19.15 in de avond.³⁷ Een andere vlieger zag grote aantallen vluchtelingen op daken en ondergelopen gebouwen bij het dorp Klundert in West-Brabant. 'Langs weg Klundert naar Noordschans, in huizen en in fabriek nog meerdere mensen hulp nodig.' Berichtgeving zoals deze berichten over de omvang van de ramp werd door de commandant van vliegbasis Gilze-Rijen doorgestuurd naar de Nederlandse Territoriaal Bevelhebber (NTB).³⁸ Vanuit de territoriaal bevelhebber werd samengewerkt met andere krijgsmachtonderdelen; met de informatie uit de lucht konden zij gericht hulp faciliteren. Omdat in eerste instantie niet volledig duidelijk was voor de Luchtstrijdkrachten wat de omvang van de ramp was, werden de eerste dag willekeurige verkenningen uitgevoerd. Zo waren in de vluchtopdrachten vooral gebieden in West-Brabant, Walcheren en Zeeuws-Vlaanderen aangegeven; het zwaar getroffen Schouwen-Duiveland werd de eerste dag nog niet aangedaan.³⁹ De verkenningsvluchten op 1 februari werden vanaf vliegbasis Gilze-Rijen uitgevoerd met twee types vliegtuigen, de Noorduyn AT-16-ND "Harvard" en de Beechcraft D18. Zowel de Harvard als de Beechcraft werden binnen de luchtstrijdkrachten ingezet als trainings- en verkenningsvliegtuig.⁴⁰ Tijdens operatie WANO vlogen de vliegtuigen veelal verkenningen.

Andere taken van de Luchtstrijdkrachten

Na 1 februari nam het aantal verkenningsvluchten toe, maar er werden ook andere taken uitgevoerd. Ook andere vliegbases gingen hierbij vluchten uitvoeren. Zo werden luchtfoto's gemaakt van de infrastructurele schade aan dijken. Deze foto's dienden later voor

³⁶ Slager, *Watersnood* 514.

³⁷ Nederlands Instituut voor Militaire Historie, Archief Watersnood 1953 operatie WANO (705), inv.nr. 46, Telegrammen aan commandant Gilze-Rijen.

³⁸ Nederlands Instituut voor Militaire Historie, Archief Watersnood 1953 operatie WANO (705), inv.nr. 10, opdrachten van de commandant Gilze-Rijen betreffende verkenningsvluchten, luchtfoto's etc. met bijbehorende berichtformulieren.

³⁹ Nederlands Instituut voor Militaire Historie, Archief Watersnood 1953 operatie WANO (705), inv.nr. 5, algemene verslagen vliegbasis Gilze-Rijen over verrichtingen tijdens operatie WANO, vliegopdracht Gilze-Rijen 1 februari.

⁴⁰ Historische Vlucht Koninklijke Luchtmacht, <https://kluhv.nl/portfolio/beechcraft/> (geraadpleegd 1 maart 2022).

Rijkswaterstaat om de dijken te herstellen.⁴¹ Op 2 februari werden vier foto-opdrachten uitgevoerd en de dagen erna in totaal 19 vluchten.⁴² Opvallend is dat er na 10 februari geen foto-vluchten meer werden uitgevoerd. Dit was mogelijk te verklaren door dat alle dijkdoorbraken in beeld waren gebracht voor Rijkswaterstaat en dat er zodoende geen behoefte meer was aan nieuwe foto's. Tevens werden de eerste dagen vele evacuaties uitgevoerd. Mensen zaten vast door het water en de enige uitweg was via de lucht. De evacuaties waren dan ook prioriteit. De eerste Nederlandse helikopter, de Sikorsky S-51 van de Marine Luchtvaartdienst (MLD), bijgenaamd "Jezebel", werd hiervoor veelvuldig ingezet, waaronder in Bruinisse, Noordwelle en Oosterland.⁴³ De "Jezebel" stond op maritiem vliegveld Valkenburg, maar kon op 1 februari nog niet ingezet worden door het slechte weer aan de kust bij Katwijk. Ook de andere vliegtuigen van de reddingsdienst van de Marine werden pas op 2 februari ingezet vanwege het slechte weer, zo schreef Kees Slager in zijn boek *Watersnood*.⁴⁴ Na 2 februari werd maritiem vliegveld Valkenburg volledig ingezet ten behoeve van de hulpverlening. Tijdens de vluchten vanaf vliegveld Valkenburg werden ook goederen uitgeworpen. Zo werden er zandzakken uitgeworpen zodat men op de grond, met hulp van burgers en militairen, dijkdoorbraken kon dichten. Ook werden er geïmproviseerde berichtenkokers uitgeworpen met instructies om zo snel mogelijk bij de dichtstbijzijnde droge plek konden komen. In Willemstad hielpen militairen van het Korps Commandotroepen een dijk te dichten door middel van de uitgeworpen zandzakken.⁴⁵ Verder werden er rubberboten, laarzen, kleding en voedsel uitgeworpen. De rubberboten konden gebruikt worden om over het ondergelopen land mensen te evacueren naar hoger gelegen gebieden. Zo werden er op 2 februari in totaal 70 boten in Kamperland, Meliszand, Klaaswaal en Numansdorp gedropt. Het materiaal dat werd gedropt was afkomstig van defensielocaties in het hele land en

⁴¹ Een kleine collectie van de luchtfoto's is digitaal raad te plegen via het Zeeuws Archief. Zie: <https://hdl.handle.net/21.12113/F8F9A6CE549D40E083B7D84D60589E83> .

⁴² Nederlands Instituut voor Militaire Historie, Archief Watersnood 1953 operatie WANO (705), inv.nr. 5, algemene verslagen vliegbasis Gilze-Rijen over verrichtingen tijdens operatie WANO, schematische weergaves operatie WANO door staf commandant vliegbasis Gilze-Rijen.

Nederlands Instituut voor Militaire Historie, Archief Watersnood 1953 operatie WANO (705), inv.nr. 54, Stukken betreffende de inzet van Amerikaanse, Duitse en Franse eenheden als hulpverlening bij de watersnoodramp, overzicht militaire hulpverlening van 1 t/m 6 februari.

⁴³ Zeeuws Archief, Archief provinciaal bestuur van Zeeland (1950-1991) (6.9), inv.nr. 8336, rapporten militaire hulpverlening zeeland, nieuwsbericht 4 februari.

'Onze fotograaf bij de evacuatie van Noordwelle', *Wereldkroniek* (14 februari 1953).

⁴⁴ Slager, *Watersnood* 514.

⁴⁵ West-Brabants Archief, Archief Gemeente Willemstad 1941-1970 (0587), inv.nr. 5900, Dossier betreffende de watersnoodramp (1953-1954), correspondentie burgemeester van der Hoof. Van Loo, *Luchtvaart tussen Gilze en Rijen* 84.

schenkingen vanuit het buitenland.⁴⁶ Voedsel en kleding dienden voor de getroffen en aan de eerste levensbehoeften te kunnen voldoen. Vele huizen waren volgelopen en daarmee was voedsel en kleding verloren gegaan. Slachtoffers hadden vaak alleen nog de kleding die ze aanhadden. Voor de droppings werden Lockheed Harpoons en C-47 Dakota's ingezet vanaf vliegveld Valkenburg. De Harpoon was een patrouillevliegtuig dat ook op maritieme doelen bommen kon uitwerpen. De Dakota werd bij de MLD ingezet als transportvliegtuig. Beide vliegtuigen waren geschikt om goederen uit te werpen.⁴⁷

Naast schenkingen van goederen uit het buitenland, boden ook buitenlandse krijgsmachten hulp aan. De Verenigde Staten en Groot-Brittannië stuurden eenheden voor hulpverlening naar Zeeland. Amerikaanse amfibievoertuigen, Detroit United Keith Works (DUKWs), evacueerden in en rond Zierikzee mensen; andere eenheden legden zandzakken of haalden middels boten mensen uit hun ondergelopen huizen. De Nederlandse Marechaussee verzorgde hierbij de verkeersveiligheid bij de buitenlandse verplaatsingen richting het rampgebied.⁴⁸ Vanaf vliegbasis Gilze-Rijen vlogen helikopters en vliegtuigen sorties om droppings te doen of om mensen te evacueren. In het algemene verslag van de vliegbasis Gilze-Rijen over operatie WANO sprak men over de Amerikaanse H13 helikopters, SA16 vliegtuigen en Beaver L20 vliegtuigen. De Britse hulp bestond uit S51 helikopters en Avro Anson vliegtuigen. De Amerikaanse vliegtuigen werden na enkele dagen verplaatst naar vliegbasis Woensdrecht.⁴⁹ Waarschijnlijk werd hiervoor gekozen vanwege een te grote drukte op Gilze-Rijen, de Nederlandse Luchtstrijdkrachten maakten immers ook veelvuldig gebruik van de start- en landingsbanen op Gilze-Rijen. Nederlandse en buitenlandse luchtmachten werkten hierbij veelvuldig samen, zo is ook te zien in de vluchtverslagen. Buitenlandse vliegers stonden tussen de uitgevoerde vluchtopdrachten vermeld, zoals op 5 februari. In het

⁴⁶ Nederlands Instituut voor Militaire Historie, Archief Watersnood 1953 operatie WANO (705), inv.nr. 48, Droppings- en reddingsoperaties WANO uitgevoerd van het Marine Vliegveld 'Valkenburg', Plannen droppings 2 februari.

Nederlands Instituut voor Militaire Historie, Archief Watersnood 1953 operatie WANO (705), inv.nr. 5, algemene verslagen vliegbasis Gilze-Rijen over verrichtingen tijdens operatie WANO, verslag materieeldienst Gilze-Rijen.

⁴⁷ Nederlands Instituut voor Militaire Historie, Archief Watersnood 1953 operatie WANO (705), inv.nr. 47, telegramverkeer van commandant vliegveld Valkenburg, telegram aan Chef Luchtmachtstaf op 10 februari 1953. World wide military, http://www.worldwide-military.com/Military%20Aircraft/Normal%20Transport/C-47B_Dakota_NL.htm (geraadpleegd 6 maart 2022).

⁴⁸ Nederlandse en Amerikaanse militairen in DUKW's van de United States Army te Zierikzee. Collectie Fotoafdrukken Koninklijke Landmacht. Zierikzee, 1953. Slager, *De Ramp* 321.

K.J. Waleboer, *De Koninklijke Marechaussee op de Zuid-Hollandse Eilanden tijdens de watersnood in februari 1953* (Voorne-Putten 2003) 22-24.

⁴⁹ Nederlands Instituut voor Militaire Historie, Archief Watersnood 1953 operatie WANO (705), inv.nr. 5, algemene verslagen vliegbasis Gilze-Rijen over verrichtingen tijdens operatie WANO.

verslag, gericht aan plaatsvervangend Chef Luchtmachtstaf Luitenant-Generaal Baretta, werden alle vermelde operaties vermeld. Amerikaanse en Belgische helikopters vlogen ook meerdere sorties vanaf vliegbasis Woensdrecht.⁵⁰ De coördinatie tussen Nederland en de Verenigde Staten verliep pas na 5 februari goed. Vanaf toen stelden de Amerikanen een *U.S. Air Support Coordinator* aan, die zorgde voor een directe samenwerking tussen de twee luchtmachten.⁵¹ Diezelfde *U.S. Air Support Coordinator* vergeleek de inzet tijdens de watersnoodramp met de militaire inzet in Korea in dezelfde periode.⁵² Een inzet bij een ramp in vreedetijd was dus volgens de coördinator net zo significant als een oorlog. Hoewel de samenwerking met de Nederlandse luchtmacht over het algemeen goed was, verliep de samenwerking tussen buitenlandse vliegers en civiele autoriteiten niet altijd vlekkeloos. Zo beschreef Kees Slager in *De Ramp* dat Engelstalige helikoptervliegers in Zierikzee niet altijd de civiele autoriteiten op de juiste manier hielpen. Met de plaatsing van een Engelse verbindingsofficier zou dit opgelost worden, maar ‘was het succes van zijn [de verbindingsofficier] nobele pogingen voorshands gering.’⁵³ Het grote geheel verliep dus voorspoedig, maar in sommige situaties zorgde de taal voor een barrière.

De militaire hulp gaat door

In de dagen die volgden werd er nog dagelijks bij diverse steden en dorpen goederen gedropt. Het soort producten dat uitgeworpen werd, veranderde wel. In de eerste dagen werden er vooral zandzakken en rubberboten gedropt. Hiermee konden provisorisch dijken worden gedicht en mensen geëvacueerd. Na enkele dagen nemen de hoeveelheden voedsel, kleding en laarzen die gedropt werden toe. In eerste instantie lag de prioriteit bij evacuatiemiddelen en zandzakken om verdere schade te voorkomen. Daarna verschoof de prioriteit naar droppings van voedsel en kleding voor de mensen die achterbleven in de gebieden ten behoeve van civiele hulp of provisorisch herstel. Daarbij diende ook beschouwd te worden dat sommige mensen liever in hun eigen huis bivakkeerden in plaats van geëvacueerd te worden, zo werd beschreven in *Watersnood*, een monografie van Kees Slager.⁵⁴ Droppings van goederen werden met name uitgevoerd vanaf vliegveld Valkenburg. Waar op 2 februari 110.000

⁵⁰ Nederlands Instituut voor Militaire Historie, Archief Watersnood 1953 operatie WANO (705), inv.nr. 8, Persoonlijk dossier van Luitenant-Generaal A. Baretta over operatie WANO, verslag verrichtingen 5-6 februari 1953.

⁵¹ Nederlands Instituut voor Militaire Historie, Archief Watersnood 1953 operatie WANO (705), inv.nr. 5, algemene verslagen vliegbasis Gilze-Rijen over verrichtingen tijdens operatie WANO, verslag operaties 5 februari.

⁵² Van Loo, *Luchtvaart tussen Gilze en Rijen* 86.

⁵³ Slager, *De Ramp* 320.

⁵⁴ Slager, *Watersnood* 498-499.

zandzakken werden uitgeworpen in Zeeland, West-Brabant en Zuid-Holland, werden er op 5 en 6 februari 162.000 zandzakken in totaal verspreid over de getroffen gebieden. Pas op 7 februari zouden deze aantallen afnemen, toen werden er 22.000 zandzakken afgeworpen. Na 7 februari namen de aantallen nog verder af, tot enkele duizenden per dag.⁵⁵ Deze afname was mogelijk te verklaren omdat gaten in de dijken gedicht waren.

Tevens nam de vraag naar voedsel en andere primaire levensbehoeften toe. Veel daarvan was verloren gegaan door het water. Vanaf 2 februari werd er al via de lucht voedsel verspreid in de vorm van brood, margarine en melk voor zuigelingen. Na 2 februari namen de hoeveelheden toe en werden er ook droppings boven het zwaar getroffen Schouwen-Duiveland uitgevoerd.⁵⁶ Vanaf de nacht van 1 op 2 februari was er contact met het eiland via radioamateurs. Op die manier stuurde ook de burgemeester van Wissekerke een noodoproep: ‘aan het rode kruis Middelburg: [...] voor noodlydende bevolking dringend kleding en voedsel, vooral babyvoeding’.⁵⁷ Na 2 februari kwam ook de hulpverlening richting Schouwen-Duiveland op gang en werden er verkenningen boven het eiland gevlogen om de schade in kaart te brengen.

Na 2 februari was er nog steeds veel vliegactiviteit, vooral vanaf de vliegvelden Gilze-Rijen en Valkenburg. Vanaf Valkenburg werden de meeste droppings uitgevoerd. De samenstelling van de droppings veranderde wel. Naast een toename in voedsel en kleding, werden ook niet-essentiële producten gedropt. Zo werd er op 10 februari een dropping uitgevoerd met 100 broden en 1500 sigaretten.⁵⁸ Sigaretten waren niet essentieel, maar konden toch nuttig zijn om het moreel hoog te houden. Met een andere *sortie* werden ook kranten ingevlogen.⁵⁹ Tevens was er een verschuiving in het type primaire levensbehoeften te zien. Gedurende de eerste dagen werd er vooral brood, laarzen en waterdichte kleding uitgeworpen. In de dagen die volgden werden legerrantsoenen, melkpoeder en vers voedsel per parachute afgeworpen. De legerrantsoenen waren bedoeld voor de militairen die in het

⁵⁵ Nederlands Instituut voor Militaire Historie, Archief Watersnood 1953 operatie WANO (705), inv.nr. 48, Droppings- en reddingsoperaties WANO uitgevoerd van het Marine Vliegveld 'Valkenburg', droppingsplannen 2-10 februari.

Nederlands Instituut voor Militaire Historie, Archief Watersnood 1953 operatie WANO (705), inv.nr. 5, algemene verslagen vliegbasis Gilze-Rijen over verrichtingen tijdens operatie WANO, verslag operaties 5 en 6 februari.

⁵⁶ Nederlands Instituut voor Militaire Historie, Archief Watersnood 1953 operatie WANO (705), inv.nr. 48, Droppings- en reddingsoperaties WANO uitgevoerd van het Marine Vliegveld 'Valkenburg', droppingsplannen 2-10 februari.

⁵⁷ VERON, *Kanaal 3700 28*.

⁵⁸ Nederlands Instituut voor Militaire Historie, Archief Watersnood 1953 operatie WANO (705), inv.nr. 47, telegramverkeer van commandant vliegveld Valkenburg, telegram aan NTB op 10 februari 1953 19.23u.

⁵⁹ Nederlands Instituut voor Militaire Historie, Archief Watersnood 1953 operatie WANO (705), inv.nr. 47, telegramverkeer van commandant vliegveld Valkenburg, telegram aan NTB op 10 februari 1953 19.02u.

gebied hulp boden, zoals op 11 februari in Haamstede het geval was.⁶⁰ Ook werd er keukengerei in containers afgeworpen, zodat men zelf kon gaan koken waarbij hulpverlening vanaf de grond het voedsel aanleverde.⁶¹ Ten slotte werd er meer herstelmateriaal vervoerd om provisorische reparaties uit te voeren aan huizen. Touw, dekzeilen en schoppen dienden om de huizen weer primitief bewoonbaar te maken.⁶² De gedropte goederen kwamen echter niet altijd op de juiste plaats terecht. Door het water kon niet overal uitgeworpen worden en werden soms droppings gedaan op locaties waar het niet benodigd was. Dit was ook het geval in de polders van Westerschouwen en Zonnemaire, zo schreef Kees Slager in *De Ramp. Een reconstructie*.⁶³ Ook vermeldde Slager soortgelijke gebeurtenissen in Poortvliet, Dreischor en Nieuwe Tonge.⁶⁴ De vliegbasis Gilze-Rijen vloog nog steeds verkenningen, maar combineerde deze met vervoer van personen en goederen. Vliegtuigen namen vaak ook waterbouwkundigen en specifieke of delicate goederen, zoals medicijnen en radio-onderdelen, mee naar het rampgebied. Ook de helikopters van buitenlandse krijgsmachten, gestationeerd op zowel Gilze-Rijen als Woensdrecht, combineerden taken. Ingenieurs en autoriteiten werden afgezet in het gebied en op andere plaatsen werden mensen geëvacueerd. Evacuees waren vaak gewond geraakt en moesten zodoende afgevoerd worden.⁶⁵ Gedurende de eerste dagen na de ramp verzorgde defensie de eerste hulp, maar ook daarna was er nog grote behoefte aan de faciliteiten van defensie. Op de grond bleken de Nederlandse Landmachtseenheden en Amerikaanse DUKWs zeer effectief te zijn. De Luchtstrijdkrachten boden tegelijkertijd een manier om snel goederen op de juiste plek te krijgen en een nieuw perspectief vanuit de lucht.

Zodoende gingen de droppings en verkenningsvluchten na 7 februari ook door. De *sorties* hadden vanaf 7 februari nog steeds een gecombineerd karakter. Waterbouwkundigen en medici werden ingevlogen om vanuit het rampgebied langdurige hulp of voorzichtige herstelwerkzaamheden te leiden. Ook werden vliegtuigen van de Luchtstrijdkrachten gebruikt om hoogwaardigheidsbekleders te vervoeren. In de dagen na de watersnoodramp bezochten

⁶⁰ Nederlands Instituut voor Militaire Historie, Archief Watersnood 1953 operatie WANO (705), inv.nr. 47, telegramverkeer van commandant vliegveld Valkenburg, telegram aan NTB op 11 februari 1953 13.03u.

⁶¹ Nederlands Instituut voor Militaire Historie, Archief Watersnood 1953 operatie WANO (705), inv.nr. 47, telegramverkeer van commandant vliegveld Valkenburg, telegram aan NTB op 10 februari 1953 17.01u.

⁶² Nederlands Instituut voor Militaire Historie, Archief Watersnood 1953 operatie WANO (705), inv.nr. 47, telegramverkeer van commandant vliegveld Valkenburg, telegram aan NTB op 8 februari 1953 19.40u.

⁶³ Slager, *De Ramp* 322.

⁶⁴ *Ibidem* 322-324.

⁶⁵ Nederlands Instituut voor Militaire Historie, Archief Watersnood 1953 operatie WANO (705), inv.nr. 5, algemene verslagen vliegbasis Gilze-Rijen over verrichtingen tijdens operatie WANO, verslag operaties 4 februari.

Koedijk, *Kroniek van de KLu* 59.

onder andere koningin Juliana, Prins Bernhard en ministers het rampgebied. De koningin bezocht op 11 februari meerdere plekken in de getroffen gebieden, waaronder Zierikzee en Dordrecht. Dit deed zij per schip. Prins Bernhard maakte voor zijn bezoeken aan het rampgebied gebruik van de capaciteit van de luchtstrijdkrachten. Op 10 februari vloog vlieger Spedding in de “Jezebel” met prins Bernhard over het gebied.⁶⁶ Tevens stond een Beechcraft op 11 februari ter beschikking van de Minister van Oorlog en de generale staf.⁶⁷

De vliegbases Gilze-Rijen en Valkenburg waren het epicentrum van de vliegoperaties ten behoeve van operatie WANO. Toch droegen ook andere vliegbases hun steentje bij. Vliegtuigen, materieel en militairen werden vanaf onder andere Volkel, Twente en Leeuwarden verplaatst. Zo leverde vliegbasis Soesterberg en kamp Zeist 300 militairen om te helpen vanuit Ridderkerk. Dit was overigens hulp op de grond in de getroffen gebieden in Zuid-Holland. Daarnaast werd er van alle vliegvelden brandstof naar Gilze-Rijen vervoerd; daar werden meer *sorties* gevlogen en was dus meer brandstof nodig.⁶⁸ Ook werden er enkele verkenningsvluchten gevlogen, zoals op 2 februari vanaf Vliegbasis Volkel. Vanaf 2 februari vlogen twee Harvard-vliegtuigen meerdere sorties om verkenningen te doen en om hulpverlening te bieden. De Zuid-Hollandse eilanden en stukken van Schouwen-Duiveland werden aangedaan. ‘Verspreide groepen mensen zwaaiende uit de dakvensters. Vanaf Zierikzee tot voorby Haamstede bevinden mensen zich op de dak der huizen en boerderyen, hulp is hier noodzakelyk’, zo schreef een van de vliegers in het vluchtverslag.⁶⁹ Vanaf vliegveld Eindhoven wierpen Beechcrafts *dinghies*, rubberboten, af in de omliggende dorpen van Zierikzee.⁷⁰ Vliegbasis Woensdrecht, waar het onderhoud gevestigd was, werd ingezet ten behoeve van de buitenlandse luchtmacht. Ook werden daar evacuees ondergebracht en kon men daar warm eten. Amerikaanse vliegtuigen en helikopters opereerden vanaf daar en

⁶⁶ Nederlands Instituut voor Militaire Historie, Archief Watersnood 1953 operatie WANO (705), inv.nr. 12, Opdrachten van de commandant van het vliegveld Gilze-Rijen betreffende verkenningsvluchten, luchtfoto's etc, op nummer; met bijbehorende berichtenformulieren en telegrammen, vluchtopdrachten 10 februari 1953.

⁶⁷ Nederlands Instituut voor Militaire Historie, Archief Watersnood 1953 operatie WANO (705), inv.nr. 12, Opdrachten van de commandant van het vliegveld Gilze-Rijen betreffende verkenningsvluchten, luchtfoto's etc, op nummer; met bijbehorende berichtenformulieren en telegrammen, vluchtopdrachten 11 februari 1953.

⁶⁸ Nederlands Instituut voor Militaire Historie, Archief Watersnood 1953 operatie WANO (705), inv.nr. 53, algemeen overzicht operatie WANO opgesteld door commando luchtverdediging.

Nederlands Instituut voor Militaire Historie, Archief Watersnood 1953 operatie WANO (705), inv.nr. 45, telegramverkeer van de commandant Vliegveld Eindhoven, telegram van commandant Eindhoven op 2 februari 21.36u.

⁶⁹ Nederlands Instituut voor Militaire Historie, Archief Watersnood 1953 operatie WANO (705), inv.nr. 44, Telegrammen van de commandant Vliegveld Volkel

⁷⁰ Nederlands Instituut voor Militaire Historie, Archief Watersnood 1953 operatie WANO (705), inv.nr. 7, Persoonlijk dossier van Chef Luchtmachtstaf luitenant-generaal I.A. Aler, Verslag totale operaties 2 februari tot 19.00 uur.

Nederlandse vliegtuigen konden op Woensdrecht bijtanken.⁷¹ Ook andere vliegbases hielpen dus direct mee tijdens operatie WANO, dit kon zijn met vluchten, maar ook met het leveren van goederen, materieel of manschappen.

16 februari: de militaire hulp komt ten einde

Vanaf het begin van de militaire hulpacties was duidelijk dat de hulp zo kort mogelijk zou zijn. Civiele instanties en de overheid zouden voor de langdurige hulp en herstelwerkzaamheden gaan zorgen.⁷² Op 16 februari 1953 voorspelde het Koninklijk Nederlands Meteorologisch Instituut (KNMI) een springtij. Kort na de fatale nacht van 1 februari vreesde men voor een nieuwe ramp als het hoge water tegen de al verzwakte dijken zou slaan. Gedurende 16 februari was er geen sprake van extreem weer en ontstond er geen tweede ramp. Het uitblijven van een tweede calamiteit, betekende de beëindiging van de militaire hulp. Per 17 februari 06.00u zou de krijgsmacht zich terugtrekken. Dit werd besloten in overleg met de hoofdingenieur van Provinciale Waterstaat in Zeeland.⁷³

Herstelwerkzaamheden en goederendistributie zou vanaf dan overgenomen worden door het Rode Kruis, gemeenten en andere instanties. Specifieke eenheden, zoals de genie, verbindingen en buitenlandse eenheden konden in bijzondere gevallen blijven.⁷⁴ Enkele burgemeesters verzochten commandanten langer te blijven. ‘Secretaris van Ellewoutsdijk heeft opgebeld met de vraag of de 4 militairen van de Genietroepen uit Dorcht, die het transport te water met motorboten verzorgen, [...] niet kunnen blijven.’⁷⁵ Ondanks deze verzoeken vertrokken de Genietroepen uit Ellewoutsdijk, net zoals de andere eenheden van de krijgsmacht. Enkele eenheden ondervonden nog wel vertraging tijdens de terugtrekking, maar uiteindelijk keerden alle eenheden terug naar de kazernes.⁷⁶ Opvallend was dat enkele

⁷¹ Nederlands Instituut voor Militaire Historie, Archief Watersnood 1953 operatie WANO (705), inv.nr. 5, algemene verslagen vliegbasis Gilze-Rijen over verrichtingen tijdens operatie WANO, overzicht aankomst en verplaatsingen van buitenlandse eenheden.

De Jong, *KLu* 75 352.

⁷² Zeeuws Archief, Archief Provinciaal Bestuur van Zeeland 1950-1991 (6.9), inv.nr. 8335, Berichtgeving via de telefoon, weerberichten en de militaire hulpverlening, telexbericht militaire bijstand.

⁷³ Zeeuws Archief, Archief Provinciaal Bestuur van Zeeland 1950-1991 (6.9), inv.nr. 8336, Berichtgeving via de telefoon, weerberichten en de militaire hulpverlening, hergroeperingsbevel No.2.

Zeeuws Archief, Archief Provinciaal Bestuur van Zeeland 1950-1991 (6.9), inv.nr. 8335, Berichtgeving via de telefoon, weerberichten en de militaire hulpverlening, brief over beëindiging militaire bijstand aan commissaris van de koningin in Zeeland.

Slager, *De Ramp* 331.

⁷⁴ West-Brabants archief, Archief van de gemeente Willemstad (1941-1970) (0587), inv.nr. 5900, Dossier betreffende de watersnoodramp 1953-1954, brief van commissaris van de koningin in Zeeland over beëindiging militaire bijstand.

⁷⁵ Zeeuws Archief, Archief Provinciaal Bestuur van Zeeland 1950-1991 (6.9), inv.nr. 8336, Berichtgeving via de telefoon, weerberichten en de militaire hulpverlening, Ingekomen bericht 16 februari 9.50 uur.

⁷⁶Waleboer, *Marechaussee tijdens watersnood* 78-81.

maanden na operatie WANO de Luchtmacht het predicaat Koninklijk kreeg, net zoals de Koninklijke Marine en de Koninklijke Landmacht. Er waren geen officiële aanwijzingen dat het predicaat toegekend werd vanwege de inzet bij de Watersnoodramp, maar mogelijk dat er toch een connectie was tussen beide gebeurtenissen. De LSK had haar relevantie laten zien en hoorde nu bij de andere krijgsmachtonderdelen; Koninklijk in de naam zou dit alleen bevestigen.

Per 17 februari vlogen de luchtstrijdkrachten niet meer om droppings of transport uit te voeren. Vliegtuigen bleven aan de grond, kregen onderhoud en de militairen konden op adem komen. Voor hen waren het bijzonder drukke dagen geweest, zo erkende ook koningin Juliana. In haar dagorder van 17 februari richtte de koningin zich tot de militairen. ‘Nu het reddingwerk in de overstroomde gebieden en het voorlopig dichten der dijken, voorzover dit mogelijk is, toelaten dat de militaire hulpverlening grotendeels beëindigd wordt, wens ik mijn bijzondere waardering te uiten voor de offervaardigheid, ijver en bekwaamheid, waarmede deze zware taak door de Koninklijke Marine, de Koninklijke Landmacht en de Luchtstrijdkrachten is uitgevoerd.’⁷⁷ Met de dagorder van 17 februari was de militaire bijstand door de Luchtstrijdkrachten geëindigd. Talloze vluchten werden gemaakt waarin droppings werden gedaan, mensen geëvacueerd en gebieden in kaart gebracht. Bij een ramp van zo’n grote omvang boden de Luchtstrijdkrachten een nieuw perspectief en nieuwe mogelijkheden om hulp op de juiste plaats te krijgen; de luchtmacht had haar waarde in vreedstijd bewezen in de jaren vijftig.

⁷⁷ Waleboer, *Marechaussee tijdens watersnood* 83.

Operatie WANO & de publieke opinie

“Daar komt er weer één!” schreeuwen de kleine jongens uit Zierikzee, die op de uitkijk staan. [...] “Daar komt er weer één!” zeggen ook de mannen en vrouwen van Zierikzee, de mannen van het Rode Kruis en de brandweer en in hun stem ligt een diepe bewondering voor de kranige prestaties van die kerels uit Nederland en zelfs uit Engeland en Amerika, die uur na uur zonder rust speuren op het woelige water of ergens een verkleumde hand om redding wuift.⁷⁸

De kleine kinderen in Zierikzee zagen na de Watersnoodramp in februari 1953 de helikopters af- en aanvliegen. Engelse, Amerikaanse en Nederlandse helikopters werkten samen om zo veel mogelijk mensen te bevrijden uit hun benarde positie. Zoals besproken in het vorige hoofdstuk was operatie WANO de eerste operatie van de net zelfstandige Luchtstrijdkrachten. Hierdoor bleef ook de grootschalige inzet niet onopgemerkt. In dit hoofdstuk zal ik het discours in de pers analyseren aan de hand van enkele belangrijke gebeurtenissen tijdens operatie WANO. Hierbij zullen het begin en einde van operatie WANO centraal staan. Ook zal er aandacht zijn voor opvallende artikelen uit de tussengelegen periode. Het doel van dit hoofdstuk is om aan de hand van een persanalytisch onderzoek de publieke opinie over operatie WANO uit te diepen. Voor dit onderzoek zal ik gebruik maken van kranten met diverse politieke en religieuze achtergronden. Door een breed scala aan kranten te gebruiken, kan ik de algemene mening in de pers over operatie WANO analyseren. Door het brede krantenonderzoek valt de publieke opinie in algemene zin op te maken. De publieke opinie over een militaire operatie is erg van belang bij de uitvoering van een militaire operatie, omdat deze uitvoering mogelijk maakt zonder grote tegenstand van de bevolking en er waardering kan worden gegeven aan de krijgsmacht ten gevolge van een militaire actie. Dit is ook een ontwikkeling die in het derde hoofdstuk aan bod zal komen voor de latere geschiedenis van de Koninklijke Luchtmacht.

Operatie WANO gaat van start: reacties in de pers

Gedurende 1 februari kwam operatie WANO van de Luchtstrijdkrachten op gang. Dit betekende dat vanaf 2 februari de eerste berichten verschenen over de hulp vanuit de lucht. Het katholieke *De Tijd* berichtte over de eerste vluchten, waarbij de MLD boten uitwierp en er vanaf Vliegbasis Gilze-Rijen verkenningen werden gevlogen. Vervolgens beschreef het artikel de werkzaamheden op de vliegbases Soesterberg, Volkel en Eindhoven. Het artikel

⁷⁸ ‘Daar komt er wéér een!’, *De Spiegel* (14 februari 1953).

vervolgde door de werkzaamheden van andere krijgsmachtdelen te bespreken. De beschrijvingen over de hulp vanuit de lucht waren relatief neutraal, maar het artikel beschreef enkele malen het werk dat de militairen, in algemene zin, uitvoerden als ‘kranig werk’ en andere beschrijvingen. Tevens werd het de militaire hulp uit het buitenland, die aangeboden werd, genoemd.⁷⁹ Ook de *Volkskrant* beschreef de militaire hulp als doeltreffend. Door het snelle handelen van de Nederlands territoriaal bevelhebber, stonden in korte tijd honderdduizend militairen klaar om de civiele instanties te ondersteunen. Opvallend was wel dat de “Jezebel”, de helikopter van de MLD, specifiek werd genoemd in het artikel. De correspondent sprak over een Nederlandse helikopter die een verkenningsvlucht vloog op 1 februari.⁸⁰ Deze verkenningsvlucht werd gecombineerd met evacuaties, waarvoor de “Jezebel” bij uitstek geschikt was, zoals al besproken was in het vorige hoofdstuk. Waar de *Volkskrant* en *De Tijd* zich niet specifiek richtten op de hulp van de Luchtstrijdkrachten, wijdde *Trouw* een volledig artikel over hulp uit de lucht. Opvallend was dat *Trouw* op de hoogte was van het aantal verkenningsvluchten in de middag vanaf vliegbasis Gilze-Rijen, dit aantal kwam overeen met de vluchtopdrachten van de vliegbasis zelf.⁸¹ Dit was mogelijk te verklaren door een persbericht van de staf Luchtstrijdkrachten of contacten op de vliegbasis zelf. Gezien er vrijwel geen persberichten in het archief van operatie WANO werden opgenomen, is hier geen eenduidige verklaring voor te vinden.⁸² De drie grote confessionele kranten waren vooral beschouwend. Dit paste bij de verzuilde samenleving uit de jaren vijftig van de vorige eeuw. In meer of mindere mate waren kranten een spreekbuis van de politieke partijen. Zo was *Het Vrije Volk* een direct onderdeel van de Partij van de Arbeid (PvdA). Tevens waren katholieke dagbladen, zoals de *Volkskrant*, een spreekbuis van de Katholieke Kerk. Bij de *Volkskrant* was dat terug te zien bij de keuze van de hoofdredacteur. Naast fractievoorzitter van de Katholieke Volkspartij (KVP) was Romme ook redacteur van de *Volkskrant*. Andere katholieke kranten kozen een vooraanstaande katholiek als hoofdredacteur. Zoals bijvoorbeeld Jan Derks bij *De Tijd*.⁸³ Confessionele politiek en de pers

⁷⁹ ‘Militairen verrichten kranig werk. Marine werpt rubberboten boven geïsoleerde gebieden uit’, *De Tijd* (2 februari 1953).

⁸⁰ ‘Onder territoriaal bevel: mobilisatie van alle strijdkrachten’, *De Volkskrant* (2 februari 1953).

⁸¹ ‘Hulp van de Luchtmacht’, *Trouw* (2 februari 1953).

Nederlands Instituut voor Militaire Historie, Archief operatie WANO (705), inv.nr. 10, Opdrachten van de commandant van het vliegveld Gilze-Rijen betreffende verkenningsvluchten, luchtfoto's etc, op nummer; met bijbehorende berichtenformulieren en telegrammen, vluchtopdrachten 1 februari 1953.

⁸² In enkele persoonlijke dossiers van militairen, die zijn opgenomen in het WANO-archief, zijn enkele persberichten te vinden. Echter van een collectie valt niet te spreken.

⁸³ H. Wijfjes, F. Harbers red., *De Krant. Een cultuurgeschiedenis* (Amsterdam 2019) 250-252.

waren dus erg verweven, waarbij kranten zich niet kritisch uitlieten over de Nederlandse politiek, daar zij met de regeringspartijen zo verweven waren.

Daarnaast berichtten de meer liberale kranten over de militaire hulp. *De Telegraaf* had vooral aandacht voor de vele schade en slachtoffers. Een ouder bericht werd op 2 februari gepubliceerd. Een dag later verschenen pas de eerste berichten over de militaire hulp. 'Men is vol lof over de Nederlandse en Belgische militairen, die zich manhaftig weren en grote ontberingen doorstaan.', zo kopte het korte artikel in *De Telegraaf*.⁸⁴ Deze uitspraak werd omringd door nieuwsberichten over de toegesnelde hulp in het rampgebied, waarbij ook regelmatig militairen werden genoemd.⁸⁵ Echte verwijzingen naar operatie WANO waren schaars in *De Telegraaf*. 'Boven het water gloeit het paarse schijnsel van de zoeklichten van de luchtmacht. Brede bundels licht, die zich wijd boven de horizon spreiden', was hier een voorbeeld van.⁸⁶ Middels deze zoeklichten zochten vliegers naar mensen die geëvacueerd moesten worden. Het citaat uit *De Telegraaf* past ook bij de ontwikkeling van de krant die in de jaren vijftig in gang werd gezet. Waar de norm een meer afstandelijke beschrijving was, besloot *De Telegraaf* meer verslag te doen bij de bron. Huub wijfjes beschreef dit ook in zijn onderzoek naar dagbladen, *De Krant. Een cultuurgeschiedenis*.⁸⁷ In de ochtendkrant van *Het Vaderland* van 2 februari, een ander dagblad van liberale statuur, besteedde de redactie meer aandacht aan de militaire hulp, en schreef meerdere alinea's over de hulp van de luchtmacht. Het artikel sprak over de verkenningsvluchten vanaf Gilze-Rijen, waarbij het doel was 'uitwijkmogelijkheden te zoeken voor de bevolking van die gebieden, die door de watersnood zijn ingesloten.'⁸⁸ Ook kwamen de andere vormen van hulpverlening door de luchtmacht aan bod. Materiaal uit het depot van Soesterberg, personeel van de luchtmachtstaf en mobiele radiostations behoorden tot de hulp van de luchtmacht.⁸⁹ Opvallend was wel dat *Het Vaderland* veelal dezelfde bewoordingen gebruikte als *Trouw*. Dit was misschien mogelijk omdat beide kranten van dezelfde correspondent hun nieuws ontvingen. Echter werd er geen naam bij het artikel geplaatst, waardoor deze verklaring plausibel, maar niet bevestigd kon worden. Een andere mogelijke verklaring was dat beide kranten hun nieuwsbericht op hetzelfde persbericht, van een krijgsmachtonderdeel of de

⁸⁴ 'Men is vol lof', *De Telegraaf* (3 februari 1953).

⁸⁵ 'In Brabants Westhoek is het ergste voorbij', *De Telegraaf* (3 februari 1953)

Notitie: dit is de kop van meerdere kleinere artikelen over de diverse locaties in het getroffen gebied, zoals Halsteren, Oostvoorne en Tholen.

⁸⁶ 'Nood rees hoger dan het water', *De Telegraaf* (3 februari 1953).

⁸⁷ Wijfjes, *De Krant* 254.

⁸⁸ 'Duisternis belemmerde hulp. Militairen uit Den Haag naar Ouderkerk', *Het Vaderland* (2 februari 1953).

⁸⁹ Ibidem.

Nederlands territoriaal bevelhebber, baseerden. Echter zou dit het vrijwel identieke taalgebruik niet verklaren. Op pagina zeven van *Het Vaderland* van 2 februari, werd de militaire hulpverlening uitgebreider besproken. Stuk voor stuk kwamen alle krijgsmachtonderdelen aan bod, te beginnen met de luchtmacht. *Het Vaderland* sprak over de diverse taken van de luchtmacht, zoals de verkenningen, droppings van voedsel en water en het uitgooien van rubberboten. Daarnaast prees *Het Vaderland* de snelheid waarmee defensie, dus niet alleen de luchtstrijdkrachten, inzetbaar was in de getroffen gebieden.⁹⁰

De keuze voor een algemeen artikel over de militaire hulpverlening op de voorpagina en verderop in de krant een of enkele specifieke artikelen ook genomen door het *Algemeen Handelsblad*, ook een van oorsprong liberale en economische krant. Op de voorpagina van het *Algemeen Handelsblad* van 2 februari stond een artikel over de hulp van defensie. Hierin werd in het algemeen over de hulp gesproken, waaronder ook de hulp die was toegezegd door de krijgsmachten van andere landen. Toch was er ook speciale aandacht in dit korte artikel voor de luchtstrijdkrachten. De enige helikopter van Nederland was zeer bijzonder en werd dan ook in het artikel beschreven. Daarnaast werden de droppings, van rubberboten en voedsel, geroemd voor hun doeltreffendheid. Opvallend genoeg, kreeg het Dakota-vliegtuig, waarmee vanaf vliegveld Valkenburg in de dagen die volgden veel droppings werden uitgevoerd, in het artikel de aandacht. ‘De Dakota wordt in normale omstandigheden als fotovliegtuig gebruikt en heeft daartoe een luik in de bodem. Daardoor is het voor deze hulpverlening geschikt.’⁹¹ Verderop in de krant, was er specifieke aandacht voor de dropping van rubberboten boven het West-Brabantse Halsteren. ‘Luid gejuich gaat op wanneer drie vliegtuigen over dit gebied [polders van Halsteren] komen cirkelen. (...) Vijf à zes zwarte stippen vallen uit het vliegtuig. Het zijn rubberboten.’⁹² Uit het artikel kan men opmaken dat de militaire hulp zeer welkom was; de bewoners van Halsteren waren blij met de snelle en gerichte hulpverlening.

In de overzeese delen van het Koninkrijk der Nederlanden bleven de berichten over de nationale ramp in Nederland niet uit. *Amigoe di Curaçao* sprak over de grote schade in Nederland. Door de immense omvang van de ramp bleven hulpacties uit de Antillen niet uit, zoals beschreven werd in *Amigoe di Curaçao*. Daarnaast besteedde de redactie aandacht aan de militaire hulp in enkele korte artikelen.⁹³ In deze artikelen sprak men vooral over het

⁹⁰ ‘Hulpverlening door militairen’, *Het Vaderland* (2 februari 1953).

⁹¹ ‘Zestien duizend militairen zijn al aan het werk’, *Algemeen Handelsblad* (2 februari 1953).

⁹² ‘Rubberboten uitgeworpen boven Halsteren’, *Algemeen Handelsblad* (2 februari 1953).

⁹³ ‘De zee wierp zich met helse kracht op Nederland’, *Amigoe di Curaçao* (2 februari 1953).

algehele militaire apparaat en niet de luchtmacht op zichzelf. Op 3 februari verscheen er een uitgebreid artikel over de hulpverlening vanuit de lucht op het geïsoleerde eiland Schouwen-Duiveland, waarbij er vooral aandacht was voor de droppings. ‘Vliegtuigen van de Marine Luchtvaartdienst, de Luchtmachten, de KLM en Amerikaanse vliegtuigen, die de Nederlandse regering ter beschikking zijn gesteld, hebben levensmiddelen en rubberboten uitgeworpen.’⁹⁴

In het voormalige Nederlands-Indië, waar nog steeds Nederlandse kranten uitgebracht werden, verscheen ook het nieuws over de ramp en operatie WANO. *Het Nieuwsblad voor Sumatra* besprak diverse vormen van hulpverlening, civiel en militair. Zo schreef men een artikel over de penibele situatie op het eiland Schouwen-Duiveland. Daarbij werden ook de droppings van rubberboten door de Luchtmachten genoemd.⁹⁵ Ook de *Java-Bode* sprak op 3 februari over de droppings. ‘De Nederlandse luchtmacht is van plan boten uit te werpen boven Zierikzee, en de bewoners van de stad werden per radio verzocht om de vuurtoren te verlichten.’⁹⁶ Door middel het licht in de vuurtoren werd het voor de vliegers makkelijker om de boten boven Zierikzee uit te gooien. Verderop in het dagblad prees de *Java-Bode* de militaire commandanten voor hun snelheid waarmee troepen ingezet konden worden voor de hulpverlening. ‘De chefs van de marine en de luchtmacht hebben ingelijks gehandeld. De territoriale bevelhebber verklaarde, dat de betrokkenen op deze oproepen zeer snel hebben gereageerd.’⁹⁷ Een dag later plaatste *De Locomotief* dezelfde berichten als de *Java-Bode*.⁹⁸

De reacties in de linkse pers konden niet uitblijven. *Het Vrije Volk* rapporteerde over de nationale ramp en beschreef kort de hulp van defensie. Veelal sprak de korte passage van de alinea over de hulp op het land, waarbij er aan de totale militaire hulp niet een expliciete waardering werd toegekend. De schrijver van het artikel beschreef met name de hulp en oordeelde er niet over.⁹⁹ Een meer nadrukkelijk waardeoordeel over operatie WANO, kwam verderop in de krant aan bod. In ‘Soldaten overal bezig te helpen’ stond: ‘Onder vaak buitengewoon slechte weersomstandigheden voert de luchtmacht verkenningsvluchten uit, boven Goeree dropten twee Mitchells van de marineluchtvaartdienst rubberbootjes en verder werden ingrijpende maatregelen genomen om Kruiningen en het bedreigde deel van Goeree-Overflakkee zo snel mogelijk te evacueren.’¹⁰⁰ Uit dit citaat bleek dat er bij de auteur van het

⁹⁴ ‘Op Schouwen Duiveland 14.000 mensen geïsoleerd’, *Amigoe di Curaçao* (2 februari 1953).

⁹⁵ ‘Noodtoestand op eiland Schouwen’, *Het Nieuwsblad voor Sumatra* (3 februari 1953).

⁹⁶ ‘Noord Beveland en Schouwen het zwaarst getroffen’, *Java-Bode* (3 februari 1953).

⁹⁷ ‘Overstromingsramp in Nederland’, *Java-Bode* (3 februari 1953).

⁹⁸ ‘De ontzettende ramp in Ned.’, *De Locomotief* (4 februari 1953).

⁹⁹ ‘Maanden nodig voor herstel van het allergegste’, *Het Vrije Volk* (2 februari 1953).

¹⁰⁰ ‘Soldaten overal bezig te helpen’, *Het Vrije Volk* (2 februari 1953).

artikel, die overigens niet werd genoemd in de krant, waardering had voor de militairen van de luchtmacht, die onder moeilijke omstandigheden nog steeds hulp verleenden. Ook *Het Parool*, een krant met onofficiële banden met de Partij van de Arbeid (PvdA), schreef over de hulp.¹⁰¹

Het Parool schreef vooral over de buitenlandse militaire hulp, waarbij vooral de aandacht lag bij de Amerikaanse hulpverlening. In het artikel omschreef de redactie echter wel de droppings van rubberboten door de MLD. Uit de bewoordingen die gebruikt werden, kon wel, impliciet, een waardering voor het constante vliegen worden gehaald. ‘De hele dag stijgen en dalen op dat vliegveld Valkenburg Harpoons en Sea-Otters, die rubberboten brengen en halen. Een marine-helicopter was vanmorgen op Goeree en Overflakkee bezig mensen van daken en zolders te halen.’¹⁰² Op pagina vier werd een artikel geplaatst over de Nederlandse militaire hulp. Qua inhoud was dit artikel niet significant, maar wat opvallend was, was dat dit artikel overeenkwam met artikelen van *Trouw* en *Het Vaderland*. Zoals al eerder besproken, was dit mogelijk te verklaren door het gebruik van dezelfde correspondent of persbericht van de Nederlands territoriaal bevelhebber. Op 3 februari publiceerde *Het Parool* opnieuw diverse artikelen over de militaire hulpverlening. Op de derde pagina publiceerde de redactie een relatief kritisch bericht over de militaire hulpverlening. Het artikel besprak niet zozeer tekortkomingen van de militairen, maar van de wetgeving die het mogelijk maakte dat militairen ingezet werden bij nationale rampen. ‘Mogen, in de letterlijke zin van het woord. Een bericht van een van onze verslaggevers, die van nabij zag hoe sommige militairen graag wilden helpen, hadden kunnen helpen, maar het niet mochten, is rondweg ontstellend.’¹⁰³ Het artikel legde hierbij de schuld bij de bevelvoering die traag verliep. In sommige gevallen, zo stelde het artikel, moest snel een beslissing genomen worden, gezien er, zoals bij de watersnood, mensenlevens gemoeid waren. Een trage bevelsstructuur kostte hierbij mensenlevens. Het artikel pleitte dan ook voor meer autonomie voor lokale commandanten. ‘Hij [de commandant] moet niet verplicht zijn toestemming te vragen om mensen te redden, die hij als het ware voor zijn ogen ziet verdrinken.’¹⁰⁴ De kritiek op de trage bevelvoering maakt dit een zeer interessant artikel. Het werk van militairen werd zeer gewaardeerd, maar de traagheid waarmee beslissingen werden genomen kreeg veel kritiek van *Het Parool*. *Het Parool* is daarmee een van de weinige kranten die in de eerste

¹⁰¹ G. Mulder, P. Koedijk, *Léés die krant. Geschiedenis van het naoorlogse Parool 1945-1970* (Amsterdam 1996) 267.

¹⁰² ‘Hulp uit de lucht’, *Het Parool* (2 februari 1953).

¹⁰³ ‘Nood breekt wet’, *Het Parool* (3 februari 1953).

¹⁰⁴ Ibidem.

dagen kritisch keek naar de militaire hulp, en vooral naar de snelheid. Duidelijk kwam ook in het artikel naar voren dat de auteur het de militairen ter plaatse niet aanrekende, maar vooral de krijgsmacht al geheel.

Een ander kritisch geluid over de militaire hulp kwam van een communistische krant. *De Waarheid* schreef al op 2 februari over de grote ramp die Nederland had getroffen, maar besteedde hierbij geen aandacht aan militaire hulpacties. De hulpacties van “arbeiders” werden vooral in de communistisch getinte krant uitgelicht. Op 3 februari kwam het eerste kritische bericht, met bewijs, over de militaire hulp, en in het bijzonder over de hulp van de Luchtstrijdkrachten. Het artikel in *De Waarheid* stelde dat de militaire hulp vanuit de lucht niet succesvol was. ‘Hier en daar lieten vliegtuigen rubberboten vallen, meestal buiten het bereik van de ongelukkigen, die te verstijfd waren om zich te bewegen. Maar amphibievaartuigen en motorboten, die redding hadden kunnen brengen, kwamen slechts op enkele plaatsen te hulp.’¹⁰⁵ Bijgaand bij het artikel werd een foto gepubliceerd die genomen was op Schouwen-Duiveland waarop te zien was dat een rubberboot niet bij de hulpbehoevenden terecht kwam, maar in een ondergelopen boomgaard. De foto en het artikel in *De Waarheid* zorgden wel voor een kritische blik op operatie WANO. In de verslagen van de operatie, zoals deze werden gebruikt in het voorgaande hoofdstuk, beschreven geen effectiviteit van de operatie, maar alleen welke taken werden uitgevoerd en eventuele vluchten die geschrapt werden. Ook in de individuele verslagen kwam geen enkel voorbeeld naar voren waarbij een vlieger een onsuccesvolle dropping registreerde. Wel beschreef Kees Slager, zoals besproken in het vorige hoofdstuk, enkele voorbeelden waarbij de droppings niet op de juiste plek werden uitgevoerd. Bij deze voorbeelden werd ook een telegraafbericht getoond van de burgemeester van Poortvlieg aan de Nederlandse Territoriaal Bevelhebber. ‘Onmiddellijk stoppen met droppen op Poortvliet, daar alles wordt geworpen op de daken.’¹⁰⁶ Hoewel de bewering van *De Waarheid* wat overdreven kon zijn, was er toch een kern van waarheid. De Luchtstrijdkrachten verrichtten goed werk, maar niet overal was hun werk even effectief.

De mening over operatie WANO gedurende de operatie

Gedurende de dagen die volgden, besteedden de kranten regelmatig aandacht aan de militaire hulpacties. Veelal waren de kranten positief, maar er waren ook enkele kritische berichten in

¹⁰⁵ ‘Honderden mensen stierven omdat geen hulp kwam’, *De Waarheid* (3 februari 1953).

¹⁰⁶ Slager, *De Ramp* 323.

de diverse dagbladen. Op 4 februari verscheen in *Het Vrije Volk* een artikel over de ‘Luchtbrug’ naar het rampgebied. Er werd geschreven over steeds effectievere hulp, die nu alle getroffen gebieden, inclusief Schouwen-Duiveland, omvatte.¹⁰⁷ De term luchtbrug doet terugdenken naar 1948, toen de geallieerden een luchtbrug instelden richting West-Berlijn, nadat het stadsdeel afgesloten werd voor bevoorrading. Gezien de grootschalige geallieerde hulp na de watersnoodramp was de term luchtbrug een interessante keuze, die een bondgenootschap, ditmaal tegen het water, kon betekenen. Ook *Het Parool*, *Het Vrije volk* en het katholieke *De Tijd* noemden de hulpacties van de Luchtstrijdkrachten een luchtbrug. Zo schreef *Het Parool* op 9 februari het volgende: ‘Ook de luchtbrug ging gisteren door, Zij het gehinderd door het slechte weer. Toch konden op talloze plaatsen in het geïnuundeerde gebied (...) [goederen] worden uitgeworpen.’¹⁰⁸ Wel dient de term luchtbrug genuanceerd te worden. In het volgende hoofdstuk kunnen voorbeelden gezien worden hoe de term ook in andere contexten werd gebruikt. Hoewel er een connectie kan zijn met de Luchtbrug naar West-Berlijn, moet de nuance wel in ogenschouw worden genomen. De term werd bijvoorbeeld ook na 1953 gebruikt voor de verbinding van de Luchtmacht tussen de Waddeneilanden en het noorden van Nederland.

Enkele dagen later verschenen er in diverse kranten nog meer artikelen die significant zijn voor dit onderzoek. ‘Weer radiocontact tussen Z.-Holland en Zeeland’, zo luidde het artikel in *Het Parool* van 5 februari. Door middel van materiaal van de Luchtstrijdkrachten werd een belangrijke radioverbinding hersteld tussen de getroffen gebieden.¹⁰⁹ Zoals uit *Kanaal 3700* bleek, waren deze radioamateur-verbindingen van vitaal belang voor de coördinatie van de hulpverlening.¹¹⁰ In *De Volkskrant* van 7 februari beschreef een artikel het harde werk dat werd verricht om diverse soorten hulpverlening vanuit de lucht uit te voeren. Zandzakken en voedsel werden gedropt boven het rampgebied. ‘Het uitwerpen van goederen voor de getroffen bevolking wordt, door de luchtmacht onverminderd voortgezet. Zeer grote hoeveelheden levensmiddelen, medicamenten en zandzakken liggen nog klaar.’¹¹¹ Ook leden van de Eerste Kamer hadden veel lof voor de militaire hulp na de watersnoodramp, aldus *Algemeen handelsblad* op 4 februari.¹¹² Dit artikel liet zien dat niet alleen de pers overwegend

¹⁰⁷ ‘Luchtbrug werkt steeds beter’, *Het Vrije Volk* (4 februari 1953).

¹⁰⁸ ‘Luchtbrug gehinderd’, *Het Parool* (9 februari 1953).

¹⁰⁹ ‘Weer radiocontact tussen Z.-Holland en Zeeland’, *Het Parool* (5 februari 1953).

¹¹⁰ VERON, *Kanaal 3700* 11-12.

¹¹¹ ‘Hulp door de Lucht’, *De Volkskrant* (7 februari 1953).

¹¹² ‘Lof voor militaire hulp bij watersnoodramp’, *Algemeen Handelsblad* (4 februari 1953).

positief was, maar ook de politici. Deze artikelen zijn enkele voorbeelden van de toon in het discours over operatie WANO.

Naast alle positieve berichten, waren er ook enkele kritische blikken op de militaire hulp, niet op de laatste plaats door de communistische krant *De Waarheid*. Echter zoals het artikel in *Het Parool* over de start van WANO al toonde, was het niet alleen de extreem linkse pers, die scherp naar de militaire hulp keek. Veel van de kritische berichten uit de periode gedurende WANO, gingen over incidenten met individuele militairen van de Luchtstrijdkrachten. Militairen werden bijvoorbeeld betrapt op diefstal. ‘Drie soldaten van de luchtmacht hebben in het vliegveld Valkenburg uit de voorraden bestemd voor militairen, die in de noodgebieden hulp verlenen, veertien pakjes sigaretten gestolen.’, zo luidde een kort bericht in het *Algemeen Dagblad* van 12 februari.¹¹³ *Het Vrije Volk* schreef over militairen die het nalieten zich te melden voor de hulpverlening en dat voor hen een passende strafmaat gevonden zou worden.¹¹⁴

De Waarheid uitte meermaals kritiek op de handelingen van de Luchtstrijdkrachten. Het dagblad gaf af op het feit dat bij de eerste verkenningen Schouwen-Duiveland niet in beeld werd gebracht. Op 1 februari werden vooral verkenningen gevlogen over West-Brabant, Zuid-Holland en Walcheren. ‘De luchtmacht heeft bij de luchtverkenningen op Zondag en Maandag jl het zwaar geteisterde eiland Schouwen- Duiveland vergeten, zo meldt Het Parool van gisteravond Dientengevolge was over het lot van dit eiland niets bekend en arriveerde daar pas Dinsdagmorgen de eerste hulp.’¹¹⁵ Op 7 februari plaatste *De Waarheid* een ander artikel waarin men beweerde dat door het nalaten om Schouwen-Duiveland te verkennen, er vele extra slachtoffers gevallen waren, omdat zij niet de hulp kregen die zij nodig hadden.¹¹⁶ Enkele dagen later plaatste *De Waarheid* een derde artikel over de nalatigheid van de Luchtmacht om Schouwen-Duiveland te verkennen. Ook was er in dit artikel kritiek op de aanwezigheid van Duitse eenheden bij de hulpverlening. *De Waarheid* trok hierbij parallellen met de Tweede Wereldoorlog.¹¹⁷ Niet alleen *De Waarheid* stelde het uitblijven van verkenningen boven Schouwen-Duiveland aan de kaak. Andere kranten, zoals *De Waarheid* al meldde ook *Het Parool*, schreven hier ook artikelen over. Op 6 februari, plaatste het *Algemeen Dagblad* interessante kritiek, waarbij de nijpende situatie in Schouwen-Duiveland van belang was. Zo’n situatie had voorkomen kunnen worden als diverse overheidsorganen,

¹¹³ ‘Soldaten stalen uit voorraden’, *Algemeen Dagblad* (12 februari 1953).

¹¹⁴ ‘Vijf militairen omgekomen of vermist’, *Het Vrije Volk* (5 februari 1953).

¹¹⁵ ‘Luchtmacht verkende niet, Volkskrant meldde niet’, *De Waarheid* (5 februari 1953).

¹¹⁶ ‘Dagboek van de ramp sinds 31 januari’, *De Waarheid* (7 februari 1953).

¹¹⁷ ‘Evacuatie kwam eerst op 3 februari goed op gang’, *De Waarheid* (10 februari 1953).

Rijkswaterstaat, Staatsbedrijf der Post, Telegraaf en Telefoon (PTT), en de krijgsmacht vanaf het begin van de hulpverlening samen hadden gewerkt. De Luchtmacht deed goed werk, maar met een samenwerking met Rijkswaterstaat en de PTT had er vanuit de hulp nog gerichtere hulp geboden kunnen worden. Andersom bood de Luchtmacht nieuwe perspectieven aan Rijkswaterstaat en PTT, ‘maar veel beter had de regering zich met behulp van de moderne hulpmiddelen: vliegmachines, radio en luchtfotografie de onmisbare gegevens kunnen verschaffen.’¹¹⁸

Publieke opinie over de beëindiging van WANO

Vanaf het begin van operatie WANO was het duidelijk dat de militaire hulp ten gevolge van de watersnoodramp van korte duur zou zijn. Toen op 16 februari een springvloed uitbleef, zou in de ochtend van 17 februari operatie WANO, en alle andere militaire hulp, beëindigd worden. Alleen enkele eenheden zouden achterblijven voor het uitvoeren van specifieke taken. Uit het voorgaande hoofdstuk weten we dat enkele burgermeesters gevraagd hadden hulp te blijven verlenen. Daarom biedt het discours in de pers over de beëindiging van WANO ook mogelijk interessante inzichten. In de seculiere pers plaatsten *De Volkskrant*, *De Tijd* en *Trouw* artikelen over de beëindiging van de militaire hulp. In *De Volkskrant* van 18 februari verscheen een bericht ingestuurd door een correspondent. ‘Militairen teruggetrokken uit noodgebieden’ beschreef de toestand op 17 februari. Het water zakte en mensen keerden terug naar hun woning, terwijl de 12.000 ingezette militairen terugtrokken. ‘Terwijl de vertrekkende militairen ten afscheid zwaaiden kwamen honderden Inwoners van Fijnaart in Westelijk Noord-Brabant vandaag naar hun huizen terug.’¹¹⁹ Op pagina drie van *De Volkskrant* beweerde een correspondent dat de helikopters die werden ingezet na de watersnoodramp 2200 mensen geëvacueerd hebben. Dit aantal was wel het totaal van alle geallieerde helikopters. ‘De enige Nederlandse helikopter, die van de Koninklijke Marine, is de maandag daarop ingezet. Eveneens maandag arriveerden op het vliegveld bij Woensdrecht een aantal Engelse helikopters. Deze werden meteen aan het werk gezet. Dinsdag 3 Februari kwam op Gilze-Rijen de eerste Amerikaanse helikopter aan.’¹²⁰ Het aantal geslaagde evacuaties werd in *100 jaar luchtvaart tussen Gilze en Rijen* onderschreven.¹²¹ In een rampsituatie bewezen de relatief nieuwe helikopters ook hun waarde, zo viel op te maken uit

¹¹⁸ ‘Harde Les’, *Algemeen Dagblad* (6 februari 1953).

¹¹⁹ ‘Militairen teruggetrokken uit noodgebieden’, *De Volkskrant* (18 februari 1953).

¹²⁰ ‘Balans uit noodgebied’, *De Volkskrant* (18 februari 1953).

¹²¹ Van Loo, *100 jaar luchtvaart* 84.

het artikel in *De Volkskrant*. Op 18 februari schreef *De Tijd* over de dagorder van de koningin waarin zij alle krijgsmachtdelen bedankte voor hun tomeloze inzet. Het artikel bestond grotendeels uit citaten uit de originele order van koningin Juliana.¹²² Daarnaast werd een foto geplaatst waarop diverse helikopter van geallieerde landen landden in de tuin van Paleis Soestdijk. De koningin ontving daar vliegers om hen te bedanken.¹²³ Onduidelijk was of hierbij ook de Nederlandse helikopter aanwezig was. Wel valt te concluderen dat de inzet van een luchtmacht, en zeker van helikopters, in 1953 erg bijzonder was, gezien vliegers werden uitgenodigd door de koningin. Op 18 februari verscheen in *De Volkskrant* een andere foto van dezelfde gebeurtenis. Hier was duidelijk op een van de helikopters de naam “Jezebel” te zien, middels een andere krant werd het dus duidelijk dat ook de Nederlandse vliegers bij paleis Soestdijk bedankt werden.¹²⁴ *Trouw* publiceerde op 18 februari het bericht dat Chef Luchtmachtstaf Luitenant-Generaal Aler verstuurde aan alle onderdelen van de Luchtstrijdkrachten. Hierin besprak de generaal het gestroomlijnde werk van de hele luchtmacht en de effectiviteit ervan. ‘Met grote waardering heb ik ervaren, dat veel moeilijk en vaak gevaarlijk werk werd verricht op een wijze, welke door zelfopoffering en naastenliefde werd gekenmerkt.’¹²⁵

De meer liberale krant *De Telegraaf* berichtte, net zoals met de start van operatie WANO, niet erg uitgebreid over de beëindiging van de hulp van de luchtstrijdkrachten. In een kort artikel over de uitgebleven storm, schreef men dat burgers en militairen van land-, lucht- en zeemacht paraat stonden om hulp te verlenen bij nieuwe dijkdoorbraken, maar dat dit niet nodig was geweest.¹²⁶ Het *Algemeen Handelsblad* publiceerde op 18 februari, net zoals *De Tijd*, de dagorder van de koningin. Tevens werd verderop in de krant het bericht van Luitenant-Generaal Aler geplaatst dat gericht was aan alle militairen bij de Luchtstrijdkrachten.¹²⁷ Ook *Het Vaderland* publiceerde dezelfde dagorder van de koningin aan de militairen.¹²⁸ In zowel seculiere als liberale kranten waren geen kritische noten te vinden over het beëindigen van operatie WANO. Veelal werden dezelfde persberichten van de koningin en Chef Luchtmachtstaf gepubliceerd. Wel significant waren de diverse foto’s die kranten plaatsten. De Nederlandse “Jezebel” en geallieerde helikopters in de paleistuin van

¹²² ‘Dagorder van H.M. de Koningin’, *De Tijd* (18 februari 1953).

¹²³ ‘Hélicoptères in tuin van Soestdijk’, *De Tijd* (18 februari 1953).

¹²⁴ ‘Helicopters landen in tuin van paleis’, *De Volkskrant* (18 februari 1953).

¹²⁵ ‘Luchtmacht was eensgezind’, *Trouw* (18 februari 1953).

¹²⁶ ‘Springtij was niet hoog’, *De Telegraaf* (17 februari 1953).

¹²⁷ ‘Dagorder van Koningin tot militairen’, *Algemeen Handelsblad* (18 februari 1953).

‘Generaal Aler dankt personeel Luchtmacht’ *Algemeen Handelsblad* (18 februari 1953).

¹²⁸ ‘Dagorder van Koningin Juliana’, *Het Vaderland* (18 februari 1953).

Soestdijk waren interessant omdat de hulp vanuit de lucht dus uniek genoeg was om persoonlijk bedankt te worden door koningin Juliana. Het *Algemeen Dagblad* daarentegen publiceerde op 20 februari een hoogst interessant artikel waarin men de inzet van militairen in tijd van nood besprak. De Tweede Wereldoorlog en de Indonesische Dekolonisatieoorlog waren momenten waarbij de krijgsmacht hun kracht liet zien. De Watersnood van 1953, zo opperde het artikel hoorde ook in dat rijtje. Middels de hulpverlening op het water, op de grond en vanuit de lucht, had de krijgsmacht haar kwaliteiten laten zien, óók in vreedstijd. ‘Onze Nederlandse militairen, de mannen van zee-, land- en luchtstrijdkrachten, hebben zich bij de jongste watersnood van hun beste zijde doen kennen. Hun grootste kracht ligt niet op het paradeveld, maar daar waar aangepakt moet worden, waar de handen uit de mouwen gaan voor een goede en nodige zaak.’¹²⁹ Het artikel gaat niet direct over de luchtstrijdkrachten, maar toch is dit artikel significant. In het kader van dit onderzoek naar de kerntaken van defensie is dit artikel extra belangrijk. In het artikel haalt men de hulp van rampen aan als een van de krachten van de krijgsmacht. In het opvolgende hoofdstuk zal dit verder besproken worden.

In de overzeese delen en voormalige overzeese delen van het koninkrijk verschenen ook artikelen in het journalistieke discours. Waar de start van operatie WANO wel het onderwerp was van nieuwsartikelen in de Nederlandse artikelen, was dit niet zo met de beëindiging van de militaire hulp. Echter, in voormalig Nederlands-Indië, waar nog steeds Nederlandse kranten verschenen, was er wel aandacht voor het opschorten van de militaire hulp. Op 16 februari publiceerde *De Locomotief*, de laatste Nederlandstalige krant van Indonesië, over de regeringsnota die de balans na de Watersnoodramp opmaakte. Het redden van mensen was afgelopen, en nu kon men in de getroffen provincies aanvangen met het herstel. In het uitgebreide artikel kwam ook de militaire hulp aan bod. Dit betrof de Nederlandse hulp, maar ook de hulp van geallieerde landen, zoals de Engelse helikopters op Vliegbasis Gilze-Rijen. Het artikel sprak ook over de verkenningsvluchten vanaf Gilze-Rijen die in ‘bijzonder ongunstige weersomstandigheden’ uitgevoerd werden, de evacuaties van de Nederlandse marine helikopter en de droppings vanaf vliegbasis Valkenburg.¹³⁰ Het artikel was niet zozeer opiniërend, maar meer analyserend. Zeer uitgebreid werd de nota, kamerstuk ‘Nota betreffende Watersnood 1953’ 2916.1, geanalyseerd door de auteur, die overigens niet

¹²⁹ ‘Plicht in tijd van nood’, *Algemeen Dagblad* (20 februari 1953).

¹³⁰ ‘Het redden is afgelopen, Noodherstel begonnen, uiteindelijk herstel zo spoedig mogelijk’, *De Locomotief* (16 februari 1953).

vermeld werd.¹³¹ Tevens werden kort de reacties in de Tweede Kamer tijdens het debat over de nota aangestipt: ‘Algemene waardering werd uitgesproken voor de houding van de Koninklijke familie, de militairen, de studenten en scholieren, de burgermeesters en de duizenden onbekende andere werkers.’¹³² Uit het artikel bleek dat er dus ook onder de politici in de Tweede Kamer een dankbaarheid jegens de militairen was.

De pers aan de linkerzijde van het politieke spectrum schreef ook over de beëindiging van WANO. In *Het Vrije Volk* werden passages uit de dagorder van de koningin gepubliceerd.¹³³ In *Het Vrije Volk* van 18 februari werd er verder geen aandacht meer besteed aan de beëindiging van operatie WANO van de luchtmacht of de militaire inzet in het algemeen. *Het Parool* publiceerde op 18 februari een foto van militairen van de genietroepen die middels een DUKW de telegraaf- en telefoonverbindingen probeerden te herstellen.¹³⁴ Kleine eenheden van de genie waren een van de weinige troepen die achterbleven na 17 februari. In een artikel over Zierikzee hintte de auteur wel op een grote aanwezigheid van Nederlandse militaire eenheden pre 17 februari, maar er werd niet gespecificeerd of hier mogelijk ook militairen van de Luchtmacht aanwezig waren.¹³⁵ Net zoals vele andere kranten werd ook de dagorder van de koningin in *Het Parool* geplaatst.¹³⁶ De communistische krant *De Waarheid* had niet per sé aandacht voor de hulpverlening na 17 februari, maar schreef vooral over de politieke aangelegenheden. Op 18 februari verscheen er commentaar op de samenstelling van een parlementaire commissie. De zogenaamde Watersnood-commissie werd ingesteld om toe te zien op de herstelwerkzaamheden ten gevolge van de watersnoodramp. Deze commissie bevatte echter geen Tweede Kamerleden van de Communistische Partij Nederland (CPN), na een motie van de Partij van de Arbeid enkele dagen ervoor. In het artikel over de watersnoodcommissie werden daarnaast vraagtekens geplaatst bij de verkennings- en reddingsactiviteiten van de luchtmacht. Hoe kon het namelijk zijn dat op het zwaar getroffen eiland Schouwen-Duiveland de beeldvorming en hulpverlening zo laat op gang kwam. Er was mogelijk meer aan de hand, stelde *De Waarheid*. ‘Is het wel waar, dat de militaire vliegtuigen zoveel erkenningsvluchten hebben uitgevoerd op Zondag (...)? Waarom kon er niet de reddingswerkzaamheden op deze eilanden pas begonnen

¹³¹ Kamerstuk 2916 nr. 1, ‘Nota betreffende Watersnood 1953’.

¹³² ‘Het redden is afgelopen’, *De Locomotief* (16 februari 1953).

¹³³ ‘Koningin dankt hen die hielpen’, *Het Vrije Volk* (18 februari 1953).

¹³⁴ Foto: Genie en P.T.T. werken eendrachtig samen bij het herstel van de telegraaf- en telefoonverbindingen in de overstroomde gebieden, *Het Parool* (18 februari 1953).

¹³⁵ ‘Zierikzee nu stad van dijkwerkers’, *Het Parool* (18 februari 1953).

¹³⁶ ‘Koningin richt zich in een dagorder tot de militairen’, *Het Parool* (18 februari 1953).

worden tot er (buitenlandse) militairen aanwezig waren?’¹³⁷ *De Waarheid* reageerde met dit artikel niet direct op de beëindiging van WANO, maar wel het proces van WANO en de gevolgen van de beëindiging van de militaire inzet in het rampgebied.

Over het algemeen gezien waren de reacties op operatie WANO zeer positief. Het begin en gebeurtenissen tijdens operatie WANO, zorgden soms nog wel voor wat reacties. Over de beëindiging van WANO kwam in het journalistieke discours geen commentaar. Veel dagbladen versloegen vooral de gebeurtenissen in het rampgebied en voegden hier niet expliciet een oordeel aan toe, maar bij veel kranten viel uit de bewoordingen impliciet hun mening op te maken. Wel maakte men bij de diverse redacties geografische keuzes. Bepaalde gebieden kwamen meer naar voren in hun artikelen, zoals de focus van *Trouw* op Zuid-Holland en Brabant. Mogelijk zijn deze keuzes te verklaren door het publiek van de diverse kranten, immers pasten dagbladen hun artikelen op hun publiek aan. Toch was er sprake van enkele kritische artikelen. Zo plaatste *Het Parool* in het kader van de start van de militaire hulp vraagtekens bij de snelheid van de bevelsstructuur van de krijgsmacht. Individuele militairen en commandanten wilden graag helpen, maar kregen niet altijd snel genoeg de orders van hun superieuren. Ook de communistische krant *De Waarheid* had kritiek op operatie WANO. Dit ging meermaals over het overslaan van Schouwen-Duiveland in de verkenningen van 1 februari, waardoor er niet direct hulp naar het zwaar getroffen eiland werd gestuurd. *De Waarheid* beweerde dat er daardoor vele mensen onnodig stierven. Tevens bekritiseerde *De Waarheid* de aanwezigheid van West-Duitse militairen in het rampgebied; dit zou namelijk herinneren aan de Tweede Wereldoorlog. Het *Algemeen Dagblad* had een aanmerking op de samenwerking met de verschillende overheidsorganen. De hulp van de luchtmacht verliep soepel, maar door middel van een samenwerking met de PTT en Rijkswaterstaat zou de Luchtmacht betere hulp kunnen bieden. Voor de PTT en Rijkswaterstaat gaf de lucht een nieuw perspectief. Het *Algemeen Dagblad* pleitte dan ook voor een samenwerkingsverband dat ook in de toekomst ingezet kon worden bij grote rampen dichtbij het water. Alles overziend, was de publieke opinie positief over de hulp van de Luchtstrijdkrachten tijdens operatie WANO. Wel waren er kritische geluiden te horen, waarbij het uitblijven van verkenningen van Schouwen-Duiveland de belangrijkste was. Deze kritiek deed echter niet af aan de grote waardering in de pers voor de militairen van de Luchtmacht.

¹³⁷ ‘Wat valt er te verbergen’, *De Waarheid* (18 februari 1953).

‘C.P.N. uitgesloten van Watersnood-commissie’, *De Waarheid* (17 februari 1953).

De Koninklijke Luchtmacht & de Nederlandse maatschappij na 1953

In de Tweede Wereldoorlog had het luchtwapen in oorlogstijd haar waarde bewezen. In het naoorlogse Nederland werden ook luchtstrijdkrachten opgericht. Al snel ontstond er een dreiging uit Oost-Europa van het communisme. De Grote Alliantie van de Sovjet-Unie, Verenigde Staten, Groot-Brittannië en andere landen, zoals deze was ontstaan in de Tweede Wereldoorlog, viel na 1945 snel uit elkaar.

*'De communistische dreiging nam hand over hand toe. De machtsinvloed van de Sovjets breidde zich angstig snel in westelijke richting uit. Het werd duidelijk dat het behoud van eigen [Nederlandse] veiligheid niet slechts op de beginselen der Verenigde Naties kon worden gestoeld.'*¹³⁸

De pas opgerichte luchtstrijdkrachten zouden tegen de communistische dreiging een belangrijk wapen in een nieuw domein, de lucht, worden. De luchtmacht werd ingericht naar Brits model, gebaseerd op de Royal Air Force (RAF). De Royal Netherlands Air Force (RNLAf) ging hierbij ook gebruik maken van Amerikaans en Brits materieel door middel van speciale programma's, zoals de Amerikaanse *Mutual Defense Assistance Act*.¹³⁹ In eerste instantie lag de focus eind jaren veertig vooral op de luchtverdediging, waarbij Nederland samen met België een luchtverdedigingsgroep zou vormen. Door ingebruikname van nieuw materiaal bij de Luchtmacht, de Gloster Meteor, kwam deze groep er nooit. Uiteindelijk zou de Nederlandse overheid pas in 1951 plannen maken voor de nieuwe luchtmacht. Negen dagjagersquadrons, zes nachtjagersquadrons, zes tactische squadrons, een transportsquadron, twee verkenningssquadrons en vier squadrons lichte vliegtuigen zouden de nieuwe luchtmacht gaan vormen. Dit plan zou hand in hand gaan met de geopolitieke ontwikkelingen van die tijd.¹⁴⁰

In reactie op de dreiging vanuit de Sovjet-Unie, en daarbij aangespoord door de geallieerde landen, werd Nederland in 1949 lid van de Noord-Atlantische Verdragsorganisatie (NAVO). Nederland was hierbij een van de oprichtende landen, met onder andere de Verenigde Staten, Groot-Brittannië, België en Frankrijk. Binnen dit bondgenootschap was het

¹³⁸ R. Wittert van Hoogland red., *Een halve eeuw militaire luchtvaart, 1913- 1 juli – 1963* (Den Haag 1963) 299.

¹³⁹ Archief NAVO, <https://www.nato.int/archives/1st5years/chapters/3.htm> (geraadpleegd 30 april 2022).

Q. van der Vegt, *Take-off. De opbouw van de Nederlandse luchtstrijdkrachten 1945-1973* (Den Haag 2013) 28-29.

¹⁴⁰ A. de Jong red., *KLu 75. Vlucht door de tijd* (Houten 1988) 123-124, 134.

Q.J. van der Vegt, 'Het luchtwapen 'ontketend'. Driekwart eeuw Nederlandse militaire luchtvaart, 1913-1988', *Militaire Spectator* (2013) 7-21, aldaar 16-17.

oplossen van conflicten zonder geweld erg belangrijk.¹⁴¹ Wanneer een lidstaat aangevallen werd dit volgens artikel vijf van het verdrag gezien als een aanval op de gehele NAVO. Op dat moment werd er door de andere lidstaten militair ingegrepen.¹⁴² De collectieve zelfverdediging zoals die in 1949 ontstond had vergaande gevolgen voor de Nederlandse krijgsmachtonderdelen. Er ontstond een nieuw Nederlands veiligheidsbeleid, gevormd door het militaire bondgenootschap van de NAVO. De land-, lucht- en zeemachten zouden veelvuldig gaan samenwerken en in Nederland specifiek diende de krijgsmacht verder opgebouwd te worden. De Luchtmacht kreeg de taak om het Nederlandse luchtruim, en dat van haar bondgenoten, te bewaken. Daarnaast diende er regelmatig geoefend te worden, om operationeel te blijven voor een eventuele inzet aan de hand van artikel vijf van het NAVO-verdrag.¹⁴³ Tegenwoordig weet men dat er gedurende de gehele Koude Oorlog geen gewapend conflict ontstond waar het vijfde artikel van de NAVO aan ten grondslag lag. Dit betekende voor de Nederlandse luchtmacht dat zij vooral bezig waren met het voorbereiden op een mogelijke oorlog. De vraag rees toen ook hoe zij maatschappelijk relevant konden blijven voor Nederland, ondanks dat er geen sprake was van een gewapend conflict. In 1953 kwam hier tijdens de Watersnood een eerste antwoord op, hulp bij calamiteiten en humanitaire hulp. Het bijstaan van civiele autoriteiten leverde, zo weten we uit het vorige hoofdstuk, een positief gestemde publieke opinie in Nederland op. Op dit gebied valt er een langere ontwikkeling op te maken. Dit hoofdstuk zal daarom ook de ontwikkeling van de publieke opinie over de Koninklijke Luchtmacht vanaf 1953 bespreken. De publieke opinie over de Koninklijke Luchtmacht staat niet op zichzelf, maar behoort ook in het bredere kader van de relatie tussen krijgsmacht en maatschappij. Deze ontwikkeling zal aan de hand van diverse sleutelmomenten geanalyseerd worden.

Voortzetting van de traditie van de Watersnoodramp

Gedurende jaren vijftig en zestig was er sprake van een aantal strenge winters. Dit waren winters waarbij de Waddenzee dicht vroom. Voor schepen werd het onmogelijk de Waddeneilanden te bereiken. Vanaf vliegbasis Leeuwarden verzorgde de Koninklijke Luchtmacht het transport van mensen, goederen en dieren. In de jaren zestig en zeventig van de vorige eeuw gebeurde dit vooral met de DHC-2 Beaver vanaf vliegveld Ypenburg.¹⁴⁴

¹⁴¹ *The North Atlantic Treaty* (4 april 1949). Dit verdrag is digitaal te raadplegen via https://www.nato.int/cps/en/natohq/official_texts_17120.htm?selectedLocale=en.

¹⁴² *Ibidem*.

¹⁴³ Van der Vegt, *Take-off* 83.

¹⁴⁴ Historische Vlucht Koninklijke Luchtmacht, <https://kluhv.nl/portfolio/beaver/> (geraadpleegd 30 april 2022)

Onder andere *De Volkskrant* en *De Telegraaf* plaatsten in 1963, een zeer strenge winter, positieve berichten over de hulpverlening en dat veel bewoners erbij gebaat waren voor evacuaties en post.¹⁴⁵ ‘Van Waddenluchtbrug maakten reeds 1500 passagiers gebruik’, zo kopte het *Algemeen Handelsblad* in 1963 bijvoorbeeld.¹⁴⁶ Ook in de jaren ,1954, 1955 en 1961 verschenen er krantenberichten over de verbinding tussen de eilanden en vliegbasis Leeuwarden.¹⁴⁷ Overigens hielp de Koninklijke Luchtmacht niet alleen bij calamiteiten in de winter, ook gedurende de rest van het jaar sprong men op vliegbasis Leeuwarden bij tijdens bijvoorbeeld ziekenvervoer vanaf de eilanden. Zo vervoerde de KLu in 1967 twee meisjes richting het ziekenhuis in Harlingen. Uit het artikel in *De Telegraaf* blijkt grote waardering voor het snelle handelen van de vliegers van de KLu.¹⁴⁸ Dit incidentiele vervoer tussen de Waddeneilanden en het vasteland werd dus in de pers enorm gewaardeerd.

De Koninklijke Luchtmacht in een antimilitaristisch klimaat

In de tijd dat de Beaver vanaf vliegbasis Leeuwarden regelmatig hulp verleende op de Waddeneilanden, waren er op het wereldtoneel ontwikkelingen die ook in Nederland hun weerslag hadden. Het lidmaatschap van de NAVO en de bloedige Vietnamoorlog, waarin bondgenoot Verenigde Staten een hoofdrolspeler was, zorgden in Nederland voor het ontstaan en heropleven pacifistische organisaties. De Pacifistisch-Socialistische Partij (PSP), Pax Christi en Provo waren enkele voorbeelden hiervan. Allen met verschillende doelstellingen stuurden zij aan op vrede, het beëindigen van de bewapening met atoomwapens en, in mindere mate, een einde aan het lidmaatschap van de NAVO. Zo organiseerde de PSP op 20 maart 1965 een eerste demonstratie tegen de oorlog in Vietnam.¹⁴⁹ Ondanks dat deze protesten niet direct tegen de KLu en de rest van de Nederlandse krijgsmacht gericht waren, waren er ook implicaties voor de Nederlandse krijgsmacht. Allereerst werd er aan het Nederlandse NAVO-lidmaatschap getornd. Een militair bondgenootschap dat de Amerikaanse oorlog in Vietnam faciliteerde en de atoomwapens verspreidde over de westerse wereld, was niet gewenst voor Nederland. De PSP wilde dan ook uit de NAVO stappen en was zwaar

¹⁴⁵ ‘Luchtbrug over Waddenzee’, *De Volkskrant* (10 januari 1963).

‘Luchtbruggen’, *De Telegraaf* (2 januari 1963).

¹⁴⁶ ‘Van Waddenluchtbrug maakten reeds 1500 passagiers gebruik’, *Algemeen Handelsblad* (7 februari 1963).

¹⁴⁷ ‘Ijsmassa’s’, *De Telegraaf* (29 januari 1954).

‘Luchtbrug naar de waddeneilanden ingesteld’, *Gereformeerd gezinsblad* (2 maart 1955).

‘Luchtbrug Waddeneilanden’, *Gereformeerd gezinsblad* (30 januari 1961).

¹⁴⁸ ‘Luchtrace om het leven van 2 zieke meisjes’, *De Telegraaf* (21 juli 1967).

¹⁴⁹ G. Zondergeld, ‘PSP, Provo en Vietnam. Links protest in de jaren zestig en zeventig’ in: J. Hoffenaar, J. van de Meulen en R. de Winter red., *Confrontatie en ontspanning. Maatschappij en krijgsmacht in de Koude Oorlog 1966-1989* (Den Haag 2004) 81-99, aldaar 82-83, 86,92-93.

tegen kernbewapening door de geopolitieke grootmachten.¹⁵⁰ Ten tweede waren de protesten gedeeltelijk gericht tegen de Amerikaanse tapijtbombardementen, niet-gerichte bombardementen die volledige gebieden wegvaagden en waarbij vele burgerslachtoffers vielen. Oorlogsvoering vanuit de lucht werd hiermee in diskrediet gebracht. Was de Nederlandse Luchtmacht nog wel gewenst, als het ook op een grote schaal vernietiging aan kon richten? De kritiek van de PSP stond niet los van bredere politieke ontwikkelingen. Tot in de jaren zestig was Nederland een trouwe NAVO-lidstaat en werd er ook niet getornd aan het Nederlandse lidmaatschap door de nationale politiek. Gedurende de jaren zestig ontstond er bij de linkse partijen een aversie tegen de klassieke politiek op het gebied van defensie. Deze was ingezet door een internationale ontwikkeling in de vorm van détente, ontspanning, tussen Oost en West. Gedurende het einde van de jaren zestig werd er steeds meer sprake van een antimilitaristisch en pacifistisch klimaat.¹⁵¹

Misschien substantiëler voor een ontwikkeling van de publieke opinie over de KLu was het publieke debat dat bestond over de eigen defensie en de dienstplicht. Pacifistische groepen en dienstweigeraars werkten bij veelvuldig samen. Zo werden er meerdere protesten georganiseerd tegen de algehele dienstplicht. Door het ontstaan van internationale mensenrechtenverdragen na 1945 werd het vastgelegd dat iemand met zwaarwegende bezwaren uitgezonderd kon worden van krijgsdienst. Nederland kende al langer een vrijstelling van dienstplicht op grond van gewetensbezwaren en in 1963 werd deze wet verruimd. Pacifisten en mensen met andere gewetensbezwaren konden hierdoor een vervangende dienstplicht uitvoeren in bijvoorbeeld de zorg. Militaire dienstplicht was dan niet meer nodig. Pre 1963 was dit alternatief er nog niet.¹⁵² Deze wijziging van de dienstplichtwet paste in een bredere demografische ontwikkeling in 1963, zo betoogde Stan Meuwese in zijn dissertatie. De babyboom van 1946 zou snel de leeftijd bereiken voor de dienstplicht. Een surplus aan jonge mannen kon mogelijk middels een alternatieve dienstplicht ingezet worden in het onderwijs en zorg, plekken waar er een tekort aan personeel was.¹⁵³ De grondwetswijziging van 1963 werd dus niet alleen geïnitieerd door de publieke opinie, maar ook door demografische veranderingen. Toch loste een uitbreiding van de gewetensbezwaren niet alle problemen rondom de dienstplicht op. Nog steeds werden totale dienstweigeraars

¹⁵⁰ Parlement, https://www.parlement.com/id/vh8lnhrp8wsk/pacifistisch_socialistische_partij_psp (geraadpleegd 10 mei 2022).

¹⁵¹ De Jong, *Vlucht door tijd* 144.

¹⁵² M. Nijhoff, 'Dienstweigeren in Europa. Een nog omstreden mensenrecht', *Helsinki Monitor* (1990) 19-22, aldaar 19-20.

¹⁵³ S. Meuwese, *Twee eeuwen dienstplicht, discipline, dienstweigeren en desertie* (Oisterwijk 2017) 559.

vervolgd en kon niet iedereen aanspraak maken op de gewetensbezwaren. Zodoende ontstonden in respectievelijk 1966 en 1967 de Vereniging Van Dienstplichtige Militairen (VVDM) en de Bond van Dienstweigeraars (BvD). Beide groepen uitten kritiek op de dienstplicht en het algehele defensieapparaat. De PSP en de Nederlandse Studentenraad (NSR) steunden de VVDM en de BvD. Substantiële vragen over de moderniteit van defensie werden gesteld. Paste een conventionele, archaische krijgsmacht wel bij de moderne democratie die Nederland sinds het einde van de Tweede Wereldoorlog kende, zo stelden groepen dienstweigeraars. Om krijgsmacht en samenleving dichterbij elkaar te bewegen, diende defensie te democratiseren. De acties van VVDM en BvD beperkten zich tot acties op kazernes, verspreiding van pamfletten en tot protesten in grote steden.¹⁵⁴ Uiteindelijk hadden de acties effect. De groetplicht werd afgeschaft en de haardracht van militairen werd vrijer.¹⁵⁵

In 1974 ontstond de radicale actiegroep Onkruid. Coreline Boot betoogde in haar artikel 'Het leger onder vuur' dat met de oprichting van Onkruid een tweede periode van radicaal verzet tegen de krijgsmacht begon.¹⁵⁶ Onkruid was antimilitaristisch van aard en richtte zich zodoende tegen defensie. In de jaren zeventig ontstond binnen dienstweigeraarsbeweging een stroming die vond dat het laten registreren als gewetensbezwaarde geen invloed had op het militaire apparaat. Onkruid was onderdeel van deze stroming. Door middel van directe acties tegen defensie en de defensie-industrie hoopte men hun doelen te bereiken. Zo werden in het begin gebouwen bezet, zoals het Ministerie van Defensie op 22 november 1978.¹⁵⁷ In 1979 werden de Martinitoren en het bureau Militaire Zaken van de gemeente Groningen onder de voet gelopen door Onkruid-actievoerders.¹⁵⁸

Langzaam maar zeker werden de acties steeds extremer. Onkruid-lid Willem de Haan gooide roze verf over F-16s tijdens een vliegshow op vliegbasis Gilze-Rijen. Ook vliegtuigen en helikopters op de vliegbases Twenthe en Deelen werden besmeurd. In diezelfde periode ontvreemde Onkruid op diverse locaties geheime documenten, waarvan de actie bij het Provinciaal Militair Commando het bekendst werd. De PMC-papers, zoals ze bekend zouden staan, zorgden voor kritiek op defensie. Er bleek binnen defensie een aparte eenheid te zijn die bij burgerlijke ongeregelheden ingezet kon worden. Wijnand Duyvendak, Onkruid-lid,

¹⁵⁴ C. Boot, 'Het leger onder vuur. Kritiek op het Nederlandse Militaire veiligheidsbeleid, 1966-1979', *Tijdschrift voor Geschiedenis* (2012) 350-365, aldaar 353 – 355.

¹⁵⁵ De Jong, *Vlucht door tijd* 144.

¹⁵⁶ Boot, 'Leger onder vuur' 352

¹⁵⁷ Rapport Onkruid van het jaar 1978, opgesteld door de Binnenlandse Veiligheidsdienst. Dit document is te raadplegen via <https://www.inlichtingendiensten.nl/groepen/onkruid> .

¹⁵⁸ Rapport Onkruid van het jaar 1979, opgesteld door de Binnenlandse Veiligheidsdienst. Dit document is te raadplegen via <https://www.inlichtingendiensten.nl/groepen/onkruid> .

noemde het ‘Een apart apparaat dus, gericht tegen de eigen bevolking.’¹⁵⁹ Deze ontdekkingen hadden grote gevolgen voor de publieke opinie over defensie. Veelal gingen de krantenberichten in op de acties zelf, maar enkele kranten mengden zich in het bredere debat. Zo berichtte *De Waarheid*, over een film die veel stof op deed waaien. ‘Tegenvuur’ beschreef de keerzijde van defensie. Op manifestaties en in enkele bioscopen werd de film vertoond.¹⁶⁰ Ondanks dat de film bedacht was door Onkruid-leden, liet de productie van de film zien dat de doelgroep groot genoeg was om een dergelijke film te produceren. Het sentiment van de film was voldoende aanwezig in de Nederlandse maatschappij. Er moeten echter wel vraagtekens geplaatst worden bij de positie van het dagblad *De Waarheid*. Begin jaren tachtig waren de aantallen abonnees tot onder de 10.000 gekelderde; een zeer klein deel van de samenleving stond nog achter het gedachtegoed van de Communistische Partij Nederland (CPN).¹⁶¹ Een ander voorbeeld voor de aanwezigheid van het antimilitaristische sentiment was het mogelijke lek bij de Luchtmacht Inlichtingen Dienst. Geheime rapporten over vredesbewegingen werden gelekt in de richting van diezelfde bewegingen, aldus *De Volkskrant*.¹⁶² Het feit dat er veelvuldig werd gekeken vanuit diverse politieke standpunten naar de Koninklijke Luchtmacht als geheel, laat zien dat niet de volledige maatschappij achter de KLu stond.

Een andere negatieve invloed op het imago van de Koninklijke Luchtmacht werd in 1976 openbaar. Eind jaren zestig werd duidelijk dat de F-104 Starfighter verouderd was en vervangen diende te worden. Een aanbestedingstraject voor een nieuwe straaljager voor de KLu werd opgezet. Het traject in Nederland deed echter veel stof opwaaien. In het begin van het traject presenteerden diverse producenten hun modellen. Lockheed presenteerde hun P-3 Orion, General Dynamics de F-16 en de Saab 37 Viggen. In 1976 werd echter bekend dat Prins Bernhard, echtgenoot van Koningin Juliana, steekpenningen van vliegtuigbouwer Lockheed zou hebben ontvangen om te lobbyen voor Lockheed, zo meende een commissie van de Amerikaanse Senaat. In ruil voor het geld zou hij de Tweede Kamer beïnvloeden om voor de vliegtuigen van Lockheed te kiezen. In Nederland werd een onderzoekscommissie, Commissie van Drie, opgezet om dit tot op de bodem uit te zoeken. Uit hun onderzoek bleek dat de prins in 1960-1962 en nogmaals in 1968 geld had ontvangen. In 1974 had hij zelf om

¹⁵⁹ Andere Tijden, <https://anderetijden.nl/aflevering/306/Onkruid> (geraadpleegd 20 mei 2022).

‘Hoe oude antimilitaristen tot steeds driestere acties komen’, *Reformatoisch Dagblad* (8 februari 1992). Januari 1982, Tentoonstelling van de PMC-papers in het Paradiso te Amsterdam. Collectie Staatsarchief (Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis). Deze foto is digitaal te raadplegen via <http://www.iisg.nl/staatsarchief/tentoonstellingen/fotos-divers.php>.

¹⁶⁰ ‘Anti-militarisme in Nederland’, *De Waarheid* (19 februari 1983).

¹⁶¹ J. ter Meulen, *Een krant die nooit z'n ziel verkocht* (Masterscriptie Letterkunde, Radboud Universiteit, Nijmegen 2018) 15-16.

¹⁶² ‘Contra-inlichtingen’, *De Volkskrant* (2 maart 1985).

geld gevraagd, maar dit niet van Lockheed gekregen.¹⁶³ De commissie van Drie concludeerde dan ook het volgende:

*dat Zijne Koninklijke Hoogheid (...) zich aanvankelijk veel te lichtvaardig [had] begeven in transacties, die de indruk moesten wekken dat hij gevoelig was voor gunsten en dat hij zich toegankelijk had getoond voor onoorbare aanbiedingen en zich vervolgens had laten verleiden tot het nemen van initiatieven die volstrekt onaanvaardbaar waren (...).*¹⁶⁴

Het nieuws van de Lockheed-affaire had een grote invloed op de Koninklijke Luchtmacht. Binnen defensie en men ging anders kijken naar de aanbesteding van de nieuwe *multi-role* straaljager. Dat dit nieuws over de steekpenningen uitkwam in een periode dat het Nederlandse koningshuis niet populair was, droeg alleen maar bij aan de imagoschade voor de KLu. Uiteindelijk werd ook gekozen om niet voor de Lockheed te gaan, maar voor de F-16 van concurrent General Dynamics.¹⁶⁵ Ondanks dat de nieuwsberichten veelal over de prins gingen, kreeg de KLu daarmee ook negatieve aandacht. Zo werden er Kamervragen gesteld over de aanbesteding van andere defensieprojecten, zoals de Northrop F-5, aldus *De Volkskrant*.¹⁶⁶ Tot een parlementaire enquête kwam het uiteindelijk niet, maar er werden wel kritische vragen gesteld in de Tweede Kamer, zo schreef *Het Vrije Volk*.¹⁶⁷ Het artikel beschouwde hoe de diverse politieke en militaire figuren acteerden bij zowel de aanbesteding van de F-16 als de F-5. Dit werd aan de hand van dossiers van Northrop gedaan, waardoor er een duidelijk beeld over de lobby werd geschetst. De politiek moest beslissen, maar liet zich daarbij teveel beïnvloeden door de lobby. Dit was ook niet ten goede gekomen aan de Koninklijke Luchtmacht.

Ongeveer een jaar later kwam de KLu weer groots in het nieuws. Bij de Treinkaping bij de Punt werden Nederlandse vliegtuigen ingezet als afschrikwekkend element. In mei 1977 kaaptten een groep van negen Molukse jongeren een intercity tussen Groningen en Assen. De Molukkers waren in de jaren vijftig naar Nederland gekomen, maar hadden geen zicht op terugkeer naar de Molukken of integratie in de Nederlandse samenleving. De Nederlandse overheid had deze belofte wel gedaan, en de Molukse jongeren hoopten het af te

¹⁶³ Radboud Universiteit, <https://www.ru.nl/cpg/onderzoek/lopend-onderzoek/columns/ontknoping-lockheed-affaire-augustus-1976/> (geraadpleegd 7 juni 2022).

¹⁶⁴ 'Lockheed bekend steekpenningen evenals Rockwell', *NRC Handelsblad* (3 januari 1976).

¹⁶⁵ A.M. Donner, M. Holtrop en H. Peschar, *Rapport van de commissie van drie: Onderzoek naar de juistheid van verklaringen over betalingen door een Amerikaanse vliegtuigfabriek* (Den Haag 1976) 37.

¹⁶⁶ Ibidem.

De Jong, *KLu* 75 259-263.

¹⁶⁷ 'Kamerlid vraagt onderzoek wapenaankopen', *De Volkskrant* (20 februari 1976).

¹⁶⁸ 'Northrop-lobby was vooral in ons land actief', *Het Vrije Volk* (16 juni 1976).

dwingen door middel van gewelddadige acties. De kaping van de trein, die samenviel met een bezetting van een basisschool in Bovensmilde, zou tot 11 juni duren. Een bijstandseenheid van mariniers van Defensie maakte toen een einde aan de kaping; twee gegijzelden en zes gijzelnemers kwamen hierbij om het leven. Voor aanvang van de actie zouden zes F-104 Starfighters laag over de trein vliegen en door middel van hun naverbranders een afschrikwekkend effect veroorzaken. Dit moest, in combinatie met ontploffingen vlak bij de trein, afleidend genoeg zijn om de bijstandseenheden de trein te laten betreden.¹⁶⁸ Over de inzet van de mariniers was in de jaren erna veel discussie. De kapers die omgekomen waren, zouden geëxecuteerd zijn. Opvallend genoeg werd er weinig aandacht besteed aan de *show of force* van de Koninklijke Luchtmacht. Aandacht, in vooral negatieve zin, was er voor de bijstandseenheid mariniers. In juni 1977 werd er slechts tweemaal geschreven over de Koninklijke Luchtmacht, deze artikelen waren echter beide kritisch van aard. Een verslaggever van *Trouw* had kritische vragen gesteld over het gebruik van rookbommen bij de Punt door de Koninklijke Luchtmacht. De commandant van vliegbasis Leeuwarden, kolonel Arendsen, ontkende dit stellig. ' Het gebruik van straalvliegtuigen was alleen om de kapers schrik aan te jagen. Deze methode werd al geopperd tijdens de treinkaping in Wijster in december 1975'¹⁶⁹ Ook het *NRC Handelsblad* liet zich kritisch uit over de inzet van vliegtuigen bij de Punt. De inzet van de KLu was volgens columnist Frits Groeneveld disproportioneel.¹⁷⁰ Groeneveld was redacteur bij het *NRC Handelsblad* en dominee. Bij de krant hield hij zich vooral bezig met het geestelijk leven.¹⁷¹

De laatste negatieve beïnvloeding van de populariteit van de KLu in een periode van antimilitarisme begon in 1979 en eindigde uiteindelijk in 1989. In december 1979 werd er binnen de Noord-Atlantische Verdragsorganisatie (NAVO) besloten om als tegenreactie op de plaatsing van Russische SS-20 raketten nieuwe kruisvluchtwapens in Europa te stationeren.¹⁷² De Nederlandse delegatie was hier in eerste instantie wat terughoudender over, gezien het antimilitaristische sentiment dat in Nederland heerste. Uiteindelijk besloot Nederland om na consultatie van de Nederlandse Tweede Kamer een beslissing te nemen. Indien Nederland overging tot plaatsing, zouden er 48 kruisraketten geplaatst worden op vliegbasis

¹⁶⁸ <https://zoek.officielebekendmakingen.nl/0000187075>

¹⁶⁹ 'Kolonel ontkent gooien van bommen op trein in Onnen', *Trouw* (14 juni 1977).

¹⁷⁰ F. Groeneveld, 'Een week Nederland', *NRC Handelsblad* (18 juni 1977).

¹⁷¹ Digibron,

https://www.digibron.nl/viewer/collectie/Digibron/id/tag:RD.nl,20141027:newsml_d9f94de16d3df86f8f7fefbb308641eb (geraadpleegd 9 mei 2022).

¹⁷² NATO, https://www.nato.int/cps/en/natohq/opinions_139274.htm (geraadpleegd 17 juni 2022).

Woensdrecht.¹⁷³ De mogelijke plaatsing van kruisraketten op Woensdrecht ontketende hevige reacties binnen de Nederlandse politiek en samenleving. Het NAVO-dubbelbesluit was in 1979 al wereldnieuws, maar de reacties op de plaatsing te Woensdrecht waren nog feller. Op diverse plaatsen, waaronder Amsterdam, demonstreerden tegenstanders tegen de komst van kernwapens.¹⁷⁴ In 1983 verplaatsten deze demonstraties zich in de richting van de Brabantse vliegbasis Woensdrecht, een van de mogelijke locaties voor de kruisraketten. Door een samenwerking van diverse vredesorganisaties gebundeld in Vredesbeweging Woensdrecht, werd er vanaf 1983 geprotesteerd.¹⁷⁵ Buiten de poorten was de gemeente Woensdrecht verantwoordelijk voor de openbare orde en veiligheid, maar op de vliegbasis was de Koninklijke Luchtmacht verantwoordelijk.¹⁷⁶ De KLu ging dan ook over tot het inzetten van bewakers. Indien demonstranten het terrein betraden, waren zij in overtreding en dienden zij aangehouden te worden. De hevige protestacties lieten weer zien hoe de publieke opinie zich tegenover de KLu had ontwikkeld. Grootschalige acties, niet meer kleine groepen linkse pacifisten, trokken naar Woensdrecht en andere locaties toe om hun onvrede over de plaatsing en de Nederlandse Krijgsmacht te uiten.

Werken aan het *public image* van de KLu

Om aan het publieke imago te werken, besloot de Koninklijke Luchtmacht eind jaren zeventig jaarlijks vliegshows te gaan organiseren. Door de werkzaamheden van de Koninklijke Luchtmacht te laten zien op de open dagen, kon de Nederlandse maatschappij de relevantie van de KLu zien. Ter ere van het 50-jarig jubileum van de Nederlandse militaire luchtvaart werd in 1963 al een vliegshow georganiseerd op vliegbasis Leeuwarden.¹⁷⁷ Vanaf 1979 presenteerde KLu jaarlijks zichzelf op een wisselende vliegbasis. Ook in de jaren tussen 1963 en 1979 organiseerde de Luchtmacht regelmatig vliegshows, zoals de show op Vliegbasis Eindhoven, waar het *Reformatorisch Dagblad* een artikel aan wijdde.¹⁷⁸ In september 1979 trok de vliegshow op vliegbasis Twente meer dan 75.000 bezoekers, zo schreef het *NRC Handelsblad*.¹⁷⁹ Ook in 1980 werden volgens *Het Nederlands Dagblad* veel bezoekers

¹⁷³ T. Duurland, *De wereld kwam naar Woensdrecht. Een vliegbasis te midden van het kruisraketten-debat 1983-1987* (Den Haag 2018) 24-25.

¹⁷⁴ Duurland, *Wereld kwam naar Woensdrecht* 26-28, 39-41.

¹⁷⁵ M. van der Beek, 'Beyond Hollanditis: The Campaigns against the Cruise Missiles in the Benelux (1979-1985)', *Dutch Crossing. Journal of Low Countries Studies* (2016) 39-53, aldaar 49.

¹⁷⁶ Duurland, *Wereld kwam naar Woensdrecht* 80-82.

¹⁷⁷ Up in the sky, <https://www.upinthesky.nl/2020/11/15/open-dagen-van-de-koninklijke-luchtmacht-een-terugblik-fotos/> (geraadpleegd 23 juni 2022).

¹⁷⁸ 'Vliegbasis Eindhoven hield "open dag"', *Reformatorisch Dagblad* (22 september 1971).

¹⁷⁹ 'Demonstranten tijdens de open dag van de luchtmacht', *NRC Handelsblad* (17 september 1979).

verwacht aan de open dagen op vliegbasis De Peel.¹⁸⁰ De vliegshows van de KLu namen toe aan populariteit. In 1981 waren er 250.000 bezoekers in Soesterberg, aldus de *Waarheid*.¹⁸¹ Ook in de jaren die volgden waren de open dagen van de Luchtmacht drukbezocht. In 1985 trok de open dag op Leeuwarden 200.000 bezoekers. Begin jaren negentig kelderden de bezoekersaantallen, mogelijk door de verminderde interesse door het einde van de Koude Oorlog. Vanaf eind jaren negentig namen de aantallen weer toe. In de jaren 2000 namen de bezoekersaantallen toe tot ruim 300.000. Wel dient hierbij opgemerkt te worden dat de Luchtmachtdagen vanaf 2000 een meerdaags evenement werden.¹⁸²

Tijdens de open dagen werden er demonstraties gehouden door Nederlandse en buitenlandse vliegtuigen en helikopters. Ook was er een zogenaamde *static show*, waarbij vliegtuigen en helikopters op de grond te zien waren.¹⁸³ Zo waren er op de open dag in 1989 F-16s van Nederland en andere NAVO-landen te zien ter ere van 10 jaar F-16s bij de Koninklijke Luchtmacht. Vanaf de jaren negentig waren ook steeds meer voormalige Warschaupact-landen aanwezig op de open dagen. In 1992 werd een Tsjechoslowaakse MiG-29 getoond in Gilze-Rijen gehouden. De demonstraties bestonden vooral uit binnen- en buitenlandse demoteams die hun vliegkunsten vertoonden. Ook werden nieuwe innovaties bij de KLu op dit soort dagen aan het publiek getoond.¹⁸⁴ Een derde en laatste onderdeel was een expositie. De diverse diensten van de Koninklijke Luchtmacht werden getoond aan het publiek.¹⁸⁵ Opvallend was wel dat de Luchtmacht zich vooral op dit soort dagen presenteerde met hun gevechtsvliegtuigen. Het onderhoud, de radarsystemen en de andere ondersteuning werd getoond, maar in de vliegshow en *static show* was er vooral aandacht voor de gevechtsvliegtuigen en helikopters. Mogelijk werd dit gedaan omdat de straaljagers het meeste tot de verbeelding spraken. De rol als hulpverlener werd op de open dagen niet uitgebreid belicht, bijvoorbeeld door middel van een demonstratie van een *search-and-rescue*-helikopter, die de Luchtmacht in dienst had. Aan de zijde van de pers en de publieke opinie, was het opvallend dat er geen kritiek werd geuit op de open dagen. De krantenberichten

¹⁸⁰ ‘Veel bezoekers verwacht op open dag vliegveld De Peel’, *Nederlands Dagblad* (17 september 1980).

¹⁸¹ ‘Onkruit-leden hard aangepakt’, *De Waarheid* (15 september 1981).

¹⁸² Up in the sky, <https://www.upinthesky.nl/2020/11/15/open-dagen-van-de-koninklijke-luchtmacht-een-terugblik-fotos/> (geraadpleegd 23 juni 2022).

‘Open dag Koninklijke Luchtmacht op vliegbasis Leeuwarden’, *NRC Handelsblad* (24 juni 1985).

‘Uren in de file voor vliegshow Gilze-Rijen’, *Reformatisch dagblad* (8 juli 2002).

¹⁸³ De Jong, *KLu* 75 265-267.

¹⁸⁴ Up in the sky, <https://www.upinthesky.nl/2020/11/15/open-dagen-van-de-koninklijke-luchtmacht-een-terugblik-fotos/> (geraadpleegd 23 juni 2022).

¹⁸⁵ De Jong, *KLu* 75 265.

waren zelfs overwegend positief. Hierdoor kan men concluderen dat de open dagen van de Koninklijke Luchtmacht positief hebben bijgedragen aan het verbeteren van het imago.

Een andere vorm van de krijgsmacht en daarbij een ander imago voor de Koninklijke Luchtmacht, diende zich aan in de jaren negentig. Na de val van de Muur in 1989 en het einde van de Sovjet-Unie in 1991 veranderde het Nederlandse veiligheids- en defensiebeleid. Niet langer was er een duidelijk vijandsbeeld in de vorm van een communistische tegenstander. Het Nederlandse veiligheidsbeleid zou niet meer gericht zijn op een grote conventionele tegenstander, maar op kleinere niet-statelijke groeperingen. Van een groot, staand leger met dienstplichtigen diende de krijgsmacht een kleiner beroepsleger te vormen. De eerste contouren van een kleiner beroepsleger werden duidelijk in de Defensienota van 1991. Bezuinigingen werden in de jaren die volgden doorgevoerd om de krijgsmacht te laten krimpen tot een klein, professioneel leger.¹⁸⁶ Hierdoor kwam er ook een einde aan de dienstplicht. In 1993 had de Tweede Kamer al met het plan voor de opschorting ingestemd door instemming van de Prioriteitennota. Naast het einde van de Koude Oorlog speelden ook enkele andere belangen mee. Door emancipatie van vrouwen werd er steeds meer gewezen op het discriminerende karakter van de dienstplichtwet. Alleen mannen moesten hun dienstplicht vervullen. Tevens was de aard van de vredesoperaties, waar de Nederlandse krijgsmacht steeds meer aan deelnam, complexer. Inzet van dienstplichtigen tijdens vredesmissies was hierdoor omstreden.¹⁸⁷ De Tweede Kamer besloot per 1 mei 1997 de opkomstplicht van de dienstplicht op te schorten. Vanaf 1996 werden er al geen nieuwe dienstplichtigen opgeroepen. Een opschorting betekende niet een definitieve afschaffing en zodoende krijgen jongeren vanaf 17 jaar tegenwoordig nog steeds de brief dat zij geregistreerd staan voor de dienstplicht.¹⁸⁸ De opschorting zorgde vanaf 1993 politiek gezien voor commotie. Zo viel het in 1993 slecht dat de dienstplicht mogelijk pas in 1998 afgeschaft werd, aldus *Het Parool*.¹⁸⁹ Vakbewegingen en politici stuurden aan op een snellere afschaffing. ‘De Vereniging van Dienstplichtige Militairen (VVDM) wil een generaal pardon voor dienstplichtige militairen, omdat ze vindt dat er in Nederland geen noodzaak meer is hen in te zetten’, zo kopte *Het Parool* in 1995.¹⁹⁰ De VVDM spande hierom een rechtszaak aan tegen de Nederlandse staat,

¹⁸⁶ K. Homan, ‘De Nederlandse krijgsmacht in transformatie’ in: M. Segers, D. Hellema en J. Rood red., *Bezinning op het buitenland. Het Nederlands buitenlands beleid in een onzekere wereld* (Den Haag 2011) 151-172, aldaar 152-153.

¹⁸⁷ Ibidem 154-155.

¹⁸⁸ Kaderwet dienstplicht (geldend vanaf 1 januari 2020). Deze wet is te raadplegen via <https://wetten.overheid.nl/BWBR0008589/2020-01-01>.

¹⁸⁹ ‘Advies over dienstplicht valt slecht’, *Het Parool* (12 mei 1993).

¹⁹⁰ ‘VVDM eist snel eind aan dienstplicht’, *Het Parool* (6 juni 1996).

die zij in juli 1995 verloren.¹⁹¹ Ondanks dat de opschorting van de dienstplicht via gerechtelijke wegen niet lukte, liet de rechtszaak wel zien dat er een mate van ontevredenheid was over de dienstplicht en de duur van de afschaffing daarvan. Het langer vasthouden aan de dienstplicht had dus een negatief effect op de publieke opinie over de gehele Nederlandse krijgsmacht, zoals bovenstaande artikelen illustreerden.

Tegelijkertijd met de opschorting van de dienstplicht, moest de Nederlandse krijgsmacht zich bewijzen relevant genoeg te zijn in de nieuwe wereldorde. Defensie was niet meer nodig voor een conventionele oorlog, maar moest zich nu gaan richten op andere taken. De verandering van een groot dienstplichtig leger naar een kleiner beroepsleger droeg ook bij aan de ontwikkeling van andere taken voor defensie. De kerntaken zoals defensie ze opstelde, waren toen ook al impliciet en expliciet te vinden in de Nederlandse Grondwet.

*Ten behoeve van de verdediging en ter bescherming van de belangen van het Koninkrijk, alsmede ten behoeve van de handhaving en de bevordering van de internationale rechtsorde, is er een krijgsmacht. De regering heeft het oppergezag over de krijgsmacht.*¹⁹²

Defensie is hierbij het primaat van de politiek en krijgt in artikel 97 van de constitutie een aantal taken toebedeeld. In 1999 documenteerde defensie deze taken voor het eerst als de kerntaken van defensie. De eerste hoofdtaak, ook wel kerntaak genoemd, gaat over de bescherming van het grondgebied van het Koninkrijk der Nederlanden, inclusief de overzeese gebieden, en de bescherming van het grondgebied van bondgenoten.¹⁹³ Met de bondgenoten worden lidstaten van de NAVO bedoeld. In mindere mate vallen ook lidstaten van de Europese Unie onder het bondgenootschappelijk gedeelte van de kerntaak. Dit is per Europese wetgeving via artikel 42 van het EU-handvest geregeld. De bepalingen van artikel 42 grijpen terug op het handvest van de Verenigde Naties (VN). ‘Indien een lidstaat op zijn grondgebied gewapenderhand wordt aangevallen, rust op de overige lidstaten de plicht deze lidstaat met alle middelen waarover zij beschikken hulp en bijstand te verlenen overeenkomstig artikel 51 van het Handvest van de Verenigde Naties.’¹⁹⁴

De tweede kerntaak behelst het handhaven en bevorderen van de internationale rechtsorde en stabiliteit. Deze hoofdtaak wordt uitgevoerd aan de hand van het handvest van

¹⁹¹ ‘Rechtbank wijst eis tot afschaffing dienstplicht af’, *De Volkskrant* (21 juli 1995).

¹⁹² De Nederlandse Grondwet, https://www.denederlandsegrondwet.nl/id/vkugbqvedhvy/artikel_97_krijgsmacht (geraadpleegd 1 april 2022).

¹⁹³ *Nederlandse Defensie Doctrine* (Den Haag 2019) 52-53. Dit document is te raadplegen via <https://www.defensie.nl/downloads/publicaties/2019/06/19/herziene-nederlandse-defensie-doctrine-ndd-2019>.

¹⁹⁴ Eur-Lex, <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/NL/TXT/?uri=CELEX:12016M042> (geraadpleegd 9 april 2022).

de VN. De vorm van inzet bij deze hoofdtaak kan variëren van het waarnemen van een vredesafpraak tot het met geweld afdwingen van vredesafspraken ook het beschermen van internationaal recht, zoals bijvoorbeeld het zeerecht, hoort bij de tweede hoofdtaak.¹⁹⁵ Bij de inzet van krijgsmachtonderdelen voor de tweede kerntaak dient de Tweede Kamer op de hoogte worden gebracht middels een artikel 100-brief.¹⁹⁶ De derde hoofdtaak is het bijstaan van civiele autoriteiten, zoals politie, brandweer of non-gouvernementele organisaties (NGOs). Dit kan structureel zijn, zoals de Explosieven Opruimingsdienst (EOD), maar incidenteel bij rampen en andere calamiteiten. Inzet in het kader van de derde kerntaak kan nationaal zijn, maar ook internationaal. Voor nationale inzet is er sinds 2018 de *Catalogus Nationale Operaties*. Dit document omvat alle vormen van bijstand die de krijgsmacht kan leveren, structureel en incidenteel. De Koninklijke Luchtmacht biedt in de *Catalogus Nationale Operaties* een aantal specifieke vormen van inzet. Inzet bij grootschalige branden om te blussen vanuit de lucht is hier een van. Maar ook bij rampen in de vorm van overstromingen, kan defensie en specifiek de Koninklijke Luchtmacht, hulp bieden. Nog steeds kunnen helikopters evacuaties uitvoeren en kunnen droppings verzorgd worden.¹⁹⁷ Tegenwoordig heeft men vanuit de overheid goed gedocumenteerd, door middel van de *Catalogus Nationale Operaties*, hoe de Nederlandse krijgsmacht bij calamiteiten bij kan dragen. Uit de ontwikkeling van de kerntaken en hoe diezelfde kerntaken nu nog steeds relevant zijn, kunnen we concluderen dat er vanaf de jaren negentig een ontwikkeling is ingezet binnen de krijgsmacht om relevant te blijven. De wereld veranderde en defensie veranderde mee.

De inzet tijdens de Watersnoodramp bood voor de Luchtmacht mogelijkheden. Door een rol in te nemen als hulpverlener kon de Luchtmacht werken aan een zeer positief imago, iets wat mogelijk ook heeft bijgedragen aan de verzelfstandiging in maart 1953. De rol van hulpverlener werd gecontinueerd in de jaren na de Watersnood. Gedurende strenge winters verzorgde de Koninklijke Luchtmacht het transport van en naar de Waddeneilanden. Ook op andere momenten in het jaar sprong de KLu vanaf Vliegbasis Leeuwarden bij medische noodgevallen. Deze vormen leverden veel positieve publiciteit op. Toch kwamen er vanaf de jaren zestig barsten in het positieve imago van de KLu. Door de Vietnamoorlog werden er

¹⁹⁵ *Nederlandse Defensie Doctrine* (Den Haag 2019) 52-53.

¹⁹⁶ *Ibidem* 51.

De Nederlandse Grondwet, <https://www.denederlandsegrondwet.nl/9353000/1/j9vvkl1oucfcq6v2/vgrndcq2d9zm> (geraadpleegd 9 april 2022).

¹⁹⁷ *Catalogus Nationale Operaties* (Den Haag 2018) 23, 262-263, 282-284, 301. Dit document is te raadplegen via <https://www.defensie.nl/onderwerpen/taken-in-nederland/downloads/brochures/2021/11/01/catalogus-nationale-operaties-pdf-versie>.

vragen gesteld over de rol van de krijgsmacht als hulpverlener. Ook bleef een direct conflict gedurende de Koude Oorlog uit. Pacifisten en antimilitaristen verenigden zich en zagen geen toekomst voor de Nederlandse Luchtmacht. Daarbij kwamen nog de protesten over de dienstplicht, de Lockheed-affaire en het protest over de komst van kruisraketten. Om het gebarsten imago te verbeteren besloot de luchtmacht leiding om open dagen te organiseren, die al snel veel bezoekers trokken. In 1991, na het einde van de Koude Oorlog, moest de Koninklijke Luchtmacht weer haar relevantie bewijzen. Hiervoor greep zij terug, aan de hand van de defensiebrede kerntaken, op haar rol als hulpverlener. Bijstand aan civiele autoriteiten werd een belangrijke taak. Daarnaast droeg de KLu vanaf 1991 ook structureel bij aan internationale missies om de internationale rechtsorde te verbeteren en de mensenrechten te bevorderen: de KLu had haar maatschappelijke relevantie weer gevonden.

Conclusie

Met de hulpverlening tijdens de Watersnoodramp profileerden de Luchtstrijdkrachten zich vooral als hulpverlener. Door middel van het diverse materiaal uit het arsenaal van de LSK werden verschillende acties uitgevoerd. In eerste instantie werden er vooral verkenningen gevlogen en foto-opdrachten gemaakt om de omvang van de ramp goed in beeld te krijgen. De militaire luchtvaart bood hierbij unieke kansen en een nieuw perspectief vanuit de lucht. In de dagen die volgden werden er steeds minder verkenningen gevlogen. De droppingsaantallen daarentegen namen toe. Zandzakken, voedsel, drinkwater en waterdichte kleding werden als pakketten uit vliegtuigen geworpen. De enige Nederlandse helikopter, “Jezebel”, evacueerde mensen in nood en probeerde tegelijkertijd waterbouwkundigen of ander belangrijke personen op de juiste plaats af te zetten. Ook buitenlandse eenheden boden hulp tijdens de ramp. Engelse en Amerikaanse helikopters en vliegtuigen vlogen af en aan, net zoals de Nederlandse “Jezebel”. Op de grond en vanaf het water verleenden de Koninklijke Landmacht en de Koninklijke Marine ook hulp. Op 17 februari 1953 werd de militaire bijstand beëindigd. Civiele instanties namen de hulp over en de getroffen provincies konden weer gaan wederopbouwen.

Hoewel de hulpverlening niet altijd soepel verliep, werd de hulp van de LSK in de pers over het algemeen goed ontvangen. Er was commentaar op het laat sturen van militaire hulp naar het eiland Schouwen-Duiveland en over de beperkte mogelijkheden van militairen om hulp te bieden. Zo oordeelden het sociaaldemocratische *Parool* en het *Algemeen Dagblad* kritisch over de hulp uit de lucht. *Het Parool* beweerde dat de hulpverlening traag liep door de vele lagen van de bevelsstructuur en het *Algemeen Dagblad* zag nog meer mogelijkheden voor de civiel-militaire samenwerking. Die samenwerking zou veel efficiënter en intensiever kunnen. Een andere grote producent van kritiek was het communistische dagblad *De Waarheid*. *De Waarheid* greep vooral de uitgebleven hulp op Schouwen-Duiveland aan om kritiek te leveren over de politiek en de militaire inzet. De scherpzinnige artikelen van *De Waarheid* waren echter goed te verklaren vanuit de achtergrond van de krant, antimilitaristisch en met afkeer van de zittende politieke partijen. Toch zat er een kern van waarheid in de scherpzinnigheid van *De Waarheid*, primair bronmateriaal gepubliceerd in secundaire literatuur onderschreef dit. Er was dus een klein aantal kritische artikelen over LSK-operatie WANO. De meeste kranten waren zeer positief over de militaire rampenbestrijding en zagen hierin een belangrijke taak voor de nog jonge Luchtstrijdkrachten.

De rol van hulpverlener werd ook na 1953 toegepast door de Koninklijke Luchtmacht. Die taak bleek uitstekend te passen bij de KLu. Vanaf het einde van de Tweede Wereldoorlog waren de Luchtstrijdkrachten, aangespoord door de Koude Oorlog en het NAVO-bondgenootschap, zich vooral aan het voorbereiden op een nieuwe oorlog. Het vele oefenen zorgde ervoor dat de KLu niet erg zichtbaar en relevant was voor de Nederlandse samenleving. De rol van hulpverlener, zoals deze tijdens operatie WANO werd uitgevoerd, bleek een goede mogelijkheid om meer maatschappelijke waardering te krijgen. Daarom besloot de Luchtmacht ook bij te springen in strenge winters bij het vervoer van en naar de Waddeneilanden. Ook in andere periodes werden vliegers van de luchtmacht ingezet bij calamiteiten.

Toch kwamen er vanaf de jaren zestig barsten in het imago als hulpverlener. Bloedige conflicten zoals de Vietnamoorlog zorgden voor een afkeer van het defensieapparaat. Ook de maatschappelijke discussie rondom de dienstplicht droeg hier aan bij. Er was steeds minder waardering voor de Koninklijke Luchtmacht en gecombineerd met enkele bepalende gebeurtenissen was er weinig appreciatie voor de KLu. Zo kreeg de Luchtmacht door de Lockheed-affaire en de inzet bij de Treinkaping bij de Punt minder maatschappelijke waardering. Om te werken aan het imago besloot de Luchtmacht leiding vanaf 1979 om jaarlijks open dagen te organiseren. Op deze dagen presenteerde de KLu hun vliegtuigen en helikopters aan de hand van diverse demonstraties. Hoewel er ook gevechtsvliegtuigen werden getoond, was er ook aandacht voor de hulpverlenende taken van de KLu. Na decennia van Koude Oorlog veranderde in 1991 het Nederlandse veiligheidsbeleid met het einde van de Sovjet-Unie. Nu er geen constante oorlogsdreiging meer was, moest de Koninklijke Luchtmacht naar manieren zoeken om relevant te blijven. Hiervoor greep men terug naar de taak als hulpverlener, zoals we zagen in 1953. Deze militaire bijstand werd in 1995 bevestigd door verwerking in de nieuw gevormde kerntaken van defensie. In binnen- en buitenland leverde en levert de KLu bijstand bij rampen en crises.

De rol van hulpverlener die de Luchtstrijdkrachten in 1953 onverwacht bij de Watersnoodramp kregen, paste perfect bij het vraagstuk van de LSK om aan te tonen hoe zij in vreedstijd relevant bleven. De hulpverlening leverde ontzettend veel maatschappelijke waardering op. De Nederlandse maatschappij had een duidelijk beeld gekregen over mogelijke taken van de Luchtmacht in vreedstijd en de luchtmacht was positief in de belangstelling van het Nederlandse volk gekomen. Door de positieve ervaringen met de Watersnoodramp en de meningsvorming daarover, besloot de Koninklijke Luchtmacht zich na 1953 ook met deze rol te profileren. Na het einde van de Koude Oorlog moest de KLu

opnieuw, net zoals in 1953, aantonen dat zij relevant was in vreedstijd. Hiervoor werd opnieuw gekozen om zich in te zetten als hulpverlener bij rampen in binnen- en buitenland. Uit dit onderzoek kan dus geconcludeerd worden dat de inzet tijdens de Watersnoodramp van 1953 een startpunt was voor een zeer belangrijke taak van de Koninklijke Luchtmacht, bijstand bij rampen in crises. Hoewel operatie WANO slechts 17 dagen duurde, heeft de operatie anno 2022 nog steeds een weerslag op de werkzaamheden van de militairen bij de Koninklijke Luchtmacht. Met deze scriptie is er een begin gemaakt voor een onderzoek naar het veranderende imago van de Luchtmacht door de decennia heen. Er zijn al meerdere werken geweest die onderzoek deden naar de ontwikkeling van de Luchtmacht, maar nog niet eerder werd er gekeken naar hoe de Luchtmacht en de samenleving zich tot elkaar verhielden. Ook de specifieke inzetten, zoals de Watersnoodramp er een van was, bieden nog een schat van onderzoeksmogelijkheden. Hoewel de Koninklijke Luchtmacht van de vier krijgsmachtonderdelen de kortste geschiedenis heeft, biedt deze geschiedenis een schat aan onderzoeksmogelijkheden.

Bibliografie

Archiefmateriaal

Nederlands Instituut voor Militaire Historie, Archief operatie WANO (705).

West-Brabants Archief, Archief Gemeente Willemstad 1941-1970 (0587).

Zeeuws Archief, Archief provinciaal bestuur van Zeeland (1950-1991) (6.9).

Beeldmateriaal

Nederlandse en Amerikaanse militairen in DUKW's van de United States Army te Zierikzee.

Collectie Fotoafdrukken Koninklijke Landmacht (Nederlands Instituut voor Militaire Historie). Zierikzee, 1953.

Januari 1982, Tentoonstelling van de PMC-papers in het Paradiso te Amsterdam. Collectie Staatsarchief (Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis). Deze foto is digitaal te raadplegen via <http://www.iisg.nl/staatsarchief/tentoonstellingen/fotos-divers.php>.

Dagbladen

Algemeen Dagblad (1953)

Algemeen Handelsblad (1953, 1963)

Amigoe di Curaçao (1953)

De Gelderlander (2020)

De Locomotief (1953)

De Spiegel (1953)

De Telegraaf (1953, 1954, 1963, 1967, 2021)

De Tijd (1953)

De Volkskrant (1953, 1963, 1976, 1985, 1995)

De Waarheid (1953, 1981, 1983)

Gereformeerd gezinsblad (1955,1961)

Het Parool (1953, 1993, 1996)

Het Vaderland (1953)

Het Vrije Volk (1953, 1976)

Nederlands Dagblad (1980)

Nieuwsblad voor Sumatra (1953)

Java-bode (1953)

NRC Handelsblad (1976, 1977, 1979, 1985)

NU.nl (2021)

Reformatorsch dagblad (1971, 1992, 2002)

Trouw (1953, 1977, 2009)

Wereldkroniek (1953)

Gepubliceerde bronnen

Andere Tijden, <https://anderetijden.nl/aflevering/306/Onkruit> (geraadpleegd 20 mei 2022).

Archief NAVO, <https://www.nato.int/archives/1st5years/chapters/3.htm> (geraadpleegd 30 april 2022).

Catalogus Nationale Operaties (Den Haag 2018). Dit document is te raadplegen via <https://www.defensie.nl/onderwerpen/taken-in-nederland/downloads/brochures/2021/11/01/catalogus-nationale-operaties-pdf-versie>.

Dag van Toen, <https://www.dagvantoen.nl/natuurramp-van-ongekende-omvang-treft-holland-zeeland-en-brabant/> (geraadpleegd 21 maart 2022).

De Nederlandse Grondwet,

<https://www.denederlandsegrondwet.nl/9353000/1/j9vvk11oucfq6v2/vgrndcq2d9zm>
(geraadpleegd 9 april 2022).

De Nederlandse Grondwet,

https://www.denederlandsegrondwet.nl/id/via0fzbuo6zv/artikel_97_krijgsmacht
(geraadpleegd 13 december 2021).

De Nederlandse Grondwet,

https://www.denederlandsegrondwet.nl/id/vkugbqvvedhvy/artikel_97_krijgsmacht
(geraadpleegd 1 april 2022).

Defensie, <https://www.defensie.nl/onderwerpen/historische-missies/missie-overzicht/2010/aardbeving-in-haiti/het-nederlandse-aandeel>

(geraadpleegd 10 juni 2022).

Digibron,

https://www.digibron.nl/viewer/collectie/Digibron/id/tag:RD.nl,20141027:newsml_d9f94de16d3df86f8f7fefbb308641eb (geraadpleegd 9 mei 2022).

Eur-Lex, <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/NL/TXT/?uri=CELEX:12016M042>

(geraadpleegd 9 april 2022).

Historische Vlucht Koninklijke Luchtmacht, <https://kluhv.nl/portfolio/beechnraft/>

(geraadpleegd 1 maart 2022).

Historische Vlucht Koninklijke Luchtmacht, <https://kluhv.nl/portfolio/beaver/> (geraadpleegd

30 april 2022).

Kaderwet dienstplicht (geldend vanaf 1 januari 2020). Deze wet is te raadplegen via

<https://wetten.overheid.nl/BWBR0008589/2020-01-01> .

Kamerstuk 14610 nr. 2. ‘De Gijzelingen in Bovensmilde en Vries’

Kamerstuk 2916 nr. 1, ‘Nota betreffende Watersnood 1953’.

Koninklijke Luchtmacht, <https://www.defensie.nl/organisatie/luchtmacht/geschiedenis>
(geraadpleegd 10 april 2022).

Nationaal Militair Museum, <https://collectie.nmm.nl/nl/collectie/detail/470793/> (geraadpleegd
18 februari 2022).

NATO, https://www.nato.int/cps/en/natohq/opinions_139274.htm (geraadpleegd 17 juni
2022).

Nederlandse Defensie Doctrine (Den Haag 2019). Dit document is te raadplegen via

<https://www.defensie.nl/downloads/publicaties/2019/06/19/herziene-nederlandse-defensie-doctrine-ndd-2019> .

Parlement,

https://www.parlement.com/id/vh8lnhrp8wsk/pacifistisch_socialistische_partij_psp
(geraadpleegd 10 mei 2022).

Radboud Universiteit, <https://www.ru.nl/cpg/onderzoek/lopend-onderzoek/columns/ontknoping-lockheed-affaire-augustus-1976/> (geraadpleegd 7
juni 2022).

Rapport Onkruid van het jaar 1978, opgesteld door de Binnenlandse Veiligheidsdienst. Dit document is te raadplegen via <https://www.inlichtingendiensten.nl/groepen/onkruid> .

Rapport Onkruid van het jaar 1979, opgesteld door de Binnenlandse Veiligheidsdienst. Dit document is te raadplegen via <https://www.inlichtingendiensten.nl/groepen/onkruid> .

The North Atlantic Treaty (4 april 1949). Dit verdrag is digitaal te raadplegen via

https://www.nato.int/cps/en/natohq/official_texts_17120.htm?selectedLocale=en .

Toespraak Koningin Juliana, 8 februari 1953. Deze toespraak is te raadplegen via

<https://watersnoodmuseum.nl/kennisbank/toespraak-koningin-juliana/> .

Up in the sky, <https://www.upinthesky.nl/2020/11/15/open-dagen-van-de-koninklijke-luchtmacht-een-terugblik-fotos/> (geraadpleegd 23 juni 2022).

World wide military, http://www.worldwide-military.com/Military%20Aircraft/Normal%20Transport/C-47B_Dakota_NL.htm
(geraadpleegd 6 maart 2022).

Literatuur

- Alphen, M. van, Dissel, A.M.C. van, Vliet, A.P. van red., *Kroniek der zeemacht. Gedenkwaardige gebeurtenissen uit vijf eeuwen Nederlandse marinegeschiedenis* (Amsterdam 2013).
- Bank, J., Mak, G., Es, G. van e.a., *Verleden van Nederland. Een nieuwe geschiedenis* (Amsterdam 2008).
- Beek, M. van der, 'Beyond Hollanditis: The Campaigns against the Cruise Missiles in the Benelux (1979–1985)', *Dutch Crossing. Journal of Low Countries Studies* (2016) 39-53.
- Boot, C., 'Het leger onder vuur. Kritiek op het Nederlandse Militaire veiligheidsbeleid, 1966-1979', *Tijdschrift voor Geschiedenis* (2012) 350-365.
- Donner, A.M., Holtrop, M., Peschar, H., *Rapport van de commissie van drie: Onderzoek naar de juistheid van verklaringen over betalingen door een Amerikaanse vliegtuigfabriek* (Den Haag 1976).
- Duurland, T., *De wereld kwam naar Woensdrecht. Een vliegbasis te midden van het kruisraketendebat 1983-1987* (Den Haag 2018).
- Geest, L. van der, Berkhof, M., Meijer, M., *Het hoofd boven water. Tweehonderd jaar investeren in waterwerken* (Utrecht 2008).
- Ham, W. van der, *Ooggetuigen van de watersnood 1953* (Amsterdam 2018).
- Hoffenaar, J., Meulen, J. van de, Winter, R. de red., *Confrontatie en ontspanning. Maatschappij en krijgsmacht in de Koude Oorlog 1966-1989* (Den Haag 2004).
- Instituut voor sociaal onderzoek van het Nederlandse volk Amsterdam, *Studies in Holland flood disaster 1953* (Amsterdam 1955).
- Jensen, L., *Wij tegen het water. Een eeuwenoude strijd* (Nijmegen 2018).
- Jong, A. de red., *KLu 75. Vlucht door de tijd* (Houten 1988).
- Jong, A.P. de, *Vlucht door de tijd. 75 jaar Nederlandse Luchtvaart* (Den Haag 1988).
- Koedijk, R., Janssen, J. red., *Kroniek van de Koninklijke Luchtmacht* (Den Haag 2019).
- Leyersdorff, S., *Het water en de Herinnering. De Zeeuwse Watersnoodramp 1953-1993* (Amsterdam 1993).
- Loo, E. van, Sinterniklaas, R., Tjepkema, A. e.a., *100 jaar luchtvaart tussen Gilze en Rijen. Een vliegbasis in woord en beeld* (Den Haag 2010).
- Male, J. van der, *Mijn boekentas. Een verslag van de Watersnood 1953* (Assen 2003).
- Meulen, J. ter, *Een krant die nooit z'n ziel verkocht* (Masterscriptie Letterkunde, Radboud Universiteit, Nijmegen 2018).

- Meuwese, S., *Twee eeuwen dienstplicht, discipline, dienstweigering en desertie* (Oosterwijk 2017).
- Mulder, G., Koedijk, P., *Léés die krant. Geschiedenis van het naoorlogse Parool 1945-1970* (Amsterdam 1996).
- Nijhoff, M., 'Dienstweigeren in Europa. Een nog omstreden mensenrecht', *Helsinki Monitor* (1990) 19-22.
- Oostrom, F. van, *De canon van Nederland. De vijftig vensters voor kinderen. Van Pluk tot Willem van Oranje* (Amsterdam 2009).
- Operatie Air Quake in Afghanistan* (Den Haag 2010). Dit document is te raadplegen via <https://www.defensie.nl/downloads/brochures/2010/06/02/operatie-air-quake-afghanistan> .
- Rosenthal, U., Saeijs, G.E.M., *Getuige de ramp. De watersnood 1953 in crisisperspectief* (Den Haag 2003).
- Segers, M., Hellema, D., Rood, J. red., *Bezinning op het buitenland. Het Nederlands buitenlands beleid in een onzekere wereld* (Den Haag 2011).
- Slager, K., *De ramp. Een reconstructie van de watersnood van 1953* (Amsterdam 2003).
- Slager, K., *Watersnood. Hét beeld- en verhalenboek over de ramp* (Rotterdam 2013).
- Stormvloed in Hamburg* (Den Haag 2021). Dit document is te raadplegen via <https://www.defensie.nl/onderwerpen/historische-missies/missie-overzicht/1962/stormvloed-in-hamburg> .
- Vegt, Q. van der, *Take-off. De opbouw van de Nederlandse luchtmacht 1945-1973* (Den Haag 2013).
- Vegt, Q.J. van der, 'Het luchtwapen 'ontketend'. Driekwart eeuw Nederlandse militaire luchtvaart, 1913-1988', *Militaire Spectator* (2013) 7-21.
- Vereniging voor Experimenteel Radio Onderzoek Nederland, *Kanaal 3700. Het aangrijpende verhaal van het nog weinig bekende werk door Nederlandse radio-amateurs verricht tijdens de rampdagen van februari 1953* (z.p. 1954).
- Vermazen, A., *Helpt hen! Het zijn wezen! De hulpverleners na de watersnood van 1953* (Vlissingen 2005).
- Vliet, A.P. van, Geneste, W.J.J., *Operatie Noach. De hulpverlening door de Koninklijke Marine en de Watersnoodramp van 1953* (Den Haag 2003).
- Waleboer, K.J., *De Koninklijke Marechaussee op de Zuid-Hollandse Eilanden tijdens de watersnood in februari 1953* (Voorne-Putten 2003).

Watersnood in midden Frankrijk (Den Haag 2021). Dit document is te raadplegen via

<https://www.defensie.nl/onderwerpen/historische-missies/missie-overzicht/1960/watersnood-in-midden-frankrijk>.

Wijfjes, H., Harbers, F. red., *De Krant. Een cultuurgeschiedenis* (Amsterdam 2019).

Wittert van Hoogland, R. red., *Een halve eeuw militaire luchtvaart, 1913- 1 juli – 1963* (Den Haag 1963).